წიგნის მაღაზია „ცოდნა“-ს გამოცემა.

ქართველი ბრიგოლრიანები.

(სომხის რჯულის ქართველები)

ისტორიული მიმოხილვა

ფავფელისა.

ფასი 30 კაპ.

თბილისი
სტამბა ფ. ე. ხელაძისა, სოლოლაკი, ბასკეთის ქუჩა, სახ. № 3.
1906 წ.

წიგნის მაღაზია „ცოდნა“-ს გამოცემა.

100 39

ქართველი

ბრიგოლრიანები.

(სომხის სარწმუნოების ქართველები)

ისტორიული მიმოხილვა

ზავზელისა.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ი. გრიშაშვილის
სახელობის
ბიბლიოთეკა-მუზეუმი
Библиотека-Музей
имени
Акад. И. Гришашвили
Академия наук ГССР

თბილისი
სტამბა მ. ე. ჩელაძისა, სოლოლაკი, ბასკევიჩის ქუჩა სახ. № 3.
1906 წ.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 14-го января 1906 года.

ქართველი გრიგოლიანები

I.

ჩვენს დროში, გვაროვნობის შესახებ საუბარი ერთის შხრით მეტ ბარგად უნდა ჩაითვალოს. რა დროს გვაროვნობაზეა ლაპარაკი საჭირო, როცა ამის მაზანდა დიდი ხანია დავარდა და სადაც კი დარჩა ეს რაიმე განსაკუთრებითის პიროებებით, იქ ესეც დაეცემა, მომავლისთვის ცხადლივ დაილეწება. ევროპის განათლებულ ერთა შორის ბევრს მწერალთაგან გვაროვნობის შესახებ საუბარი თითქმის უარ ყოფილია, იქ საქმე კაცია, მისი ადამიანური ღირსება და არა გვაროვნება, ანუ ამის მეოხებით ერთის პირის მეორისაგან განცალკევება, დაშორება, ბოლოს სამუდამოდ მტრობის ჩამოგდება და ურთი-ერთ შორის გვაროვნობის გამაგრების ზიზღის გავრცელება. ასე იყო ძველად, ასე იყო საშუალო საუკუნოებში და თვით ჩვენს დროსაც, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ ასეთის მიდრეკილებით ვერც ერთი ერი ვერ წავიდა წინ და ყველას მომავალში მხოლოდ დედამიწის პირიდამ აღგვა მოევლინა და დალეწვა, ამაზედ ჩვენ სჯას არ დავიწყებთ, რადგანაც ეს ისტორიული ჭეშმარიტება განვითარებულს მკითხველს უჩვენოთაც ეცოდინება. მაშასადამე, კაცობრიობის უმთავრეს ბუნებრივ სახსარს და მის პროგრესიულს უკურნებელ მალამოს უნდა შეადგენდეს მხოლოდ ერის გონებით აღორძინება— მასში ნათელ მოქალაქობის დამკვიდრება, მეცნიერულის სოციალიზმით აღორძინებული მოქალაქური დემოკრატია, მერმისისათვის ჭეშმარიტ კომუნისტიური წეს-წყობილების გავრცე-

ლება, კაცთა შორის ურთი ერთ პიროვნების პატივისცემის დაფარვა, პირად უფლების შემოფარგვლა, რენანის სიტყვისა-შებრ, მაცხოვრის ქადაგების მსგავსად უმაღლესი ძმური სიყვარული, ანუ ლუი ბლანის მსგავსად ნამდვილი იდეალური ძმობა, სიყვარული, თანასწორება და თავისუფლების დაარსება, ეს როგორც მან გამოხატა და ახსნა საფრანგეთის რევოლიუციის ისტორიის პირველს ტომში.

მხოლოდ აი მაშინ შეეძლება კაცობრიობას, რომ თავის მოქმედებით და ინერციით ცხოვრების უმაღლეს წერტილს მიახწიოს, მის მერმისისთვის ნათელი პროგრესიული გეგმა შეიმუშავოს და შეიდგინოს. უამისოდ კი, კაცობრიობამ რაც გინდ ბევრი იმეცადინოს და იღვაწოს თვის ძლიერების აღსაფრთოვანებლად და ერთის ტომის მეორეს ტომის წინაშე დაწინაურებას, წინ გასწრობას და გაძლიერებას, ეს იქნება მხოლოდ დროებითი ლტოლვა ნატვრისა, ხოლო მომავლისთვის კი მას მტკიცე ნიადაგი არ მოჰყვება და მშრალად მონარუქებული ქადილი მშრალადვე დაშთება, პატარა ოცნებათ, ქარის წისქვილათ, რადგანაც ბოლოს სამხედრო პატრიოტობას ყველგან საძირკვლები გამოეცლება და იგი ისე უნაყოფოდ დაეცემა, როგორც დაეცნენ მრავალ ტომთა სამეფოთა გვარნი. ასეთ ოცნებას ევროპის ერთა შორის რამდენიმე სახელმწიფოთ გვართა დაალწიეს თავი და მათ ამის დაღწევით დროითვე მიაღწიეს უმაღლეს ცივილიზაციას, დიდს კულტურას. ამიტომ ჩვენც, როგორც მორჩილნი ევროპის განვითარების და ცხოვრებათა მხარეების ბაძვის, უნდა ვეცადოთ, რომ ჩვენს ცხოვრებაშიაც შემოვიტანოთ და დავამკვიდროთ ის წესები და შიდრეკილებანი, რაც იქ ძველადგანვე იყო აღორძინებული და წინ წასული. უამისოდ კი ვიტყვი, რომ ჩვენ წინ ვერ წავალთ და ყოველთვის და ყოველგან მშრალ მეოცნებეთ დავშთებით და მის მეოხებით ბევრს სულის ასამაღლებელს და ცხოვრების გასამტკიცებელს წარმატებასაც მოვაკლდებით. მშრალის სამხედროს პატრიოტობით, სასწაულებრივის მხარე-

ებით და ეკლესიურის საქმეთა გვაროვნულის ტრადიციებით წინ ვერ წავალთ. ერთს საფეხურზედ გავჩერდებით და ბოლოს როგორც ბრბო ისე ავიგვებით ამ დედამიწის პირიდგანა. ყველა ეს მოხდება იმ ერში ადვილად, სადაც რეალურს განათლებას მტკიცე საძირკველი არა აქვს დამკვიდრებული და ან სხვა და სხვა გვარის ტომთა წინაშე მკაცრათ არის აღორძინებული ერთმანერთის გვაროვნობის დამცირება, ერთმანერთის შეჭმა და მით სამუდამოთ მოსპობა ცხოვრების ასპარეზის გეგმაზედ. ყველა ჩვენ ეს გაგვახსენა შემდეგმა გარემოებამ, რომელ საგანზედ სჯა და კამათი ჩვენთვის საკმარისად საინტერესო უნდა იყოს.

1891 წ. სომხურ თვიურ ჟურნალ „მურჭში“ წერილი დაიბეჭდა ქართველთ შესახებ, სადაც დამწერი სხვათა შორის, ერთ ალაგას ასე საუბრობდა: „ქართველებს ძლიერ უყვარსთ სხვა და სხვა სარწმუნოების მექონ ხალხში ქართველ გვარის ერის გაჩენა. მაგალითებრ, ქართულ მწერლობაში კარგა ხანია რაც ავრცელებენ ქართველ მაჰმადიანთ არსებობას, ქართველ ებრაელთა, ქართველ კათოლიკეთა დ ეხლა მათ ქართველი გრიგორიანებიც გააჩინეს, ამის საქმეც გაათავეს, მას მტკიცე ბეჭედი დააკრეს, დღეის შემდეგ ქართველებში, უეჭველია ქართველი სომხები, ანუ გრიგორიანებიც გაჩნდებიან, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ქართველებმა ამ საგანს თავიანთ ჭეშმარიტების ბეჭედი უკვე დაარტყეს-დაპლომბეს“. ეს წერილი სომხურს ჟურნალს „მურჭში“ გამოიწვია ერთის ქართველის წერილმა, რომელიც იმავ წლის გაზეთ „ივერიის“ ნომერში იყო დაბეჭდილი და რომელ წერილშიაც დამწერი საფუძვლიან და სამართლიანად სჯიდა ქუთათურ ქართველ გრიგორიანთა შესახებ. „მურჭის“ წერილი პირდაპირ ამ წერილის და დამწერის წინააღმდეგ არის მიმართული და ნამეტურ სამხრეთ საქართველოზე, რომელიც „მოგზაურში“ დაიბეჭდა და რომელ წიგნაკმაც სჯა და კამათიც გამოიწვია. აქ ამაზედ არავინ იფიქროს, რომ მე ვითომც ამ წერილს ხსენებულის

სჯა და კამათის მეოხებით ვწერდე, არა, ამ საგანზე წერა მე ადრიდგანვე მქონდა გაღვიძებული და მის შესრულებას ყოველთვის ნატვრით ვეტრფოდი, ხოლო მრავალ საქმეთა მიმდევრობამ არ მომცეს დროზედ ნატვრის შესრულება. შეუსრულებლობა კი ჩემგან შეუძლებელი იყო, რადგანაც რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი ჩვენის სამშობლო ქვეყნის ასპარეზზედ, ჩვენ მემამულეთ შორის, დიდი განმასხვავებელი გვაროვნული კამათიც იბადებოდა, ერთის ტომის და მოდგმის შვილები, ერთის ენის და ქვეყნის მეზობელნი ურთიერთ შორის განსხვავებას და გაცალკევებას ქადაგებდნენ. ამის სრულს მაგალითს წარმოადგენს ქართლ-კახეთის სოფლებში მცხოვრებ ქართველთ ისეთ ჯგუფთ მცხოვრებთ, რომელთა რიცხვიც სარწმუნოებით, ანუ ეკლესიით გრიგორიანობას ეკუთვნიან და შთამომავლობით კი ქართველს, საქართველოს მათი დედა ენაც ქართული ენა არის, ძველადგანვე მათ ქართული ენა ჰქონიათ მიღებული და დამკვიდრებული.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ჩვენის ისტორიის თანახმად, ქრისტიანობის პირველ საუკუნოებში ქართველნი და ჰაოსიანნი ერთ სარწმუნოებას ვაღიარებდით, ერთი კათალიკოზი გვყვანდა, რომელიც ეჩმიაძინში იჯდა, დანარჩენი ეპისკოპოზნი კი, რომელნიც ქართველთათვის იყო საჭირო, ისინი ქართლის ქვეყნის კუთხეებში განაგებდნენ და მათი რიცხვიც ყოველთვის ქართველ გვარისაგან შესდგებოდა, ხოლო კათალიკოზნი კი ყოველთვის ჰაოსიანის გვარის იყო. ორს საგვარეულო ერთ სამღვდელოთ შორის დროის განმავლობის მეოხებით მცირე უთანხმოება ჩამოვარდა ეკლესიური წეს-წყობილების და ცხოვრების შესახებ. ჰაოსიანთ სასულიერო წოდება თავისებურს გზას ადგა, ისევე ქართველნი. ბოლოს საქმე ისე მოეწყო, რომ როდესაც ბიზანტიაში უკანასკნელი მსოფლიო კრება მოხდა, იქ ჰაოსიანთ სამღვდელოებამ მონაწილეობა არ მიიღოს. ეპისკოპოსთაგანი არავინ დაესწრნენ, ქართველთაგან კი თორმეტი ეპისკოპოზი დაესწრა. კრების გარდაწყვეტილებას ქართველ

ეპისკოპოსნი დიდ თანხმობას უცხადებდნენ, რაც კი კრებამ დაადგინა და გადასწყვიტა ეკლესიური ცხოვრების და წესწყობილების შესახებ, ყოველივე ქართველთა ერთ ხმად მიიღეს, რაც სხვებმა უარი ჰყვეს, ის ქართველთაც არ მიიღეს, რაც სხვებმა მიიღეს, ის ქართველთაც შეიწყნარეს, ასე და ამ გვარად, ქართველნი, ახალ მსოფლიო კრების ძალით ბერძენთ მოთანხმენი გამოჩნდნენ, მათი სარწმუნოების თანა-მორწმუნენი და ჰაოსიანები კი დაშთნენ ცალკე, მათ უკანასკნელ მსოფლიო კრებაში მონაწილეობა არ მიიღეს, მათ სამჯობინროდ დაინახეს ბერძნებისაგან შორს განდგომა, მათის ეკლესიის წესებთან არაფერი ერთობის ქონვა, ეს კარგიც იყო მათთვის და საქებიც. ჰაოსიანთ ეკლესია განცალკევებულათ გამოჩნდა, ეს მოხერხება და განცალკევება მათის გვარისათვის დიდ განძათ ჩაითვალა, მის შემდეგ ჰაოსიანთ ეკლესია დღემდე დაშთა თავისუფლად და დამოუკიდებლათ სხვათა და ნამეტურ ბერძენთ ეკლესიის წინაშე. ამის სამზადისი მათ წინათვე ჰქონდათ გარკვეული. საბერძნეთიდამ საქართველოში დაბრუნებულ ქართველთ ეპისკოპოსებმა ქართველი ერი ბერძნის ეკლესიის წესების მოთანხმედ განაცხადეს, ერთ თანამორწმუნეთ, ჰაოსიანთაგან კი განყოფილს. ქართველთ ეპისკოპოსთ განცხადება საქართველოში ქართველთ თითქმის ყველგან მიიღეს, სიტყვის უთქმელად, უკანასკნელ მსოფლიო კრებას სიამოვნებით დაემორჩილნენ, ბერძნების კავშირი და ნათესაობა დიდ სანუკარ საქმეთ აღიარეს. ქართველ მღვდელ-მთავართ განცხადება და ქადილი ქართველთ შორის არ იქმნა შეწყნარებული მხოლოდ ბერდუჯის კუთხისკენ, ანუ სამხრეთ საქართველოს მცხოვრებ ქართველთაგან, რომელნიც თავიანთ მოსამზღვრეობით ჰაოსიანთ კუთხეებს ესამზღვრებოდნენ, ანუ დიდის და მცირე ნაწილის არმენიას. მხოლოდ ამათში ვერ მოიკიდა ახალმა სარწმუნოებრივმა განკარგულებამ საძირკველი. ჰაოსიანებთან ახლოს მცხოვრებთ ქართველთ ასეთ ჰაოსიანთ ეკლესიის და მის მაღიარებელთ რიცხვის ცხოვრებაც იწვევდა, ნამეტურ

წათესავური კავშირი, რაც ამ ორ გვარ შორის ადრიდგანვე დაინერგა სარწმუნოების მხრით.

ბერძუჯელნი ქართველნი იტყოდნენ: „ჩვენ ასე ადვილად ვერ გადავალთ მამაპაპის სჯულიდამ და ვერ ვიწამებთ ახალს მოძღვრებას, ჩვენ დავშთებით ისევ ისე, როგორც ვყოფილვართ აქამდე, ერთის სჯულიდამ მეორეზედ გადასვლა სამძიმო იქნებაო“. ასე და ამ გვარად, ძირეულ ქართველ გვარის კარგა დიდი რიცხვი დარჩა იმ ეკლესიის კერძ, რომელ ეკლესიაც ჰაოსიანთ საკუთრებას შეადგენდა, ე. ი. ქართველ გვარის ერს სულიერი დაკავშირება უნდა მიეღო ჰაოსიანებთან ერთად. მართლაც ეს ასეც მოხდა და ნელნელა დროის განმავლობის მეოხებით ქართველნი სასტიკათ დაექვემდებარნენ ჰაოსიანთ ეკლესიის წესებს, ქართველნი განდრკენ ახალს მერჯულს ქართველთაგან, განირჩნენ მათგან სასტიკათ, მის ნაცვლად იწყეს ჰაოსიანთ ეკლესიის წესებზედ მკვიდრად აღმოცენება. მალე ისე მოიმართა საქმე, რომ მთელ სამხრეთ საქართველოს ერს რბილსა და ძვალში ჰაოსიანთ ეკლესიის წესები და მაღიარებლობა ქვა კუთხედათ გარდაექცათ, ქართველთ საეკლესიო ენათ ჰაოსიანთ ენა შეიქმნა და მათს ენაზედ ეკლესიაში საეკლესიო წიგნების ხმარება და ჰაოსიანთ ლოცვა. ერთის სიტყვით, ქართველ გვარის ქართველი უკანასკნელ ქართველობისას ყოველივეს უნდა გამოსთხოვებოდა და პირდაპირ მის მაგიერ ჰაოსიანთ წესები, ენა და მიდრეკილებანი უნდა ჩაენერგა, რასაც თვით ჰაოსიანთ ეკლესიაც ამტკიცებდა და ნერგავდა მათში, იგი ისეთ საეკლესიო ძალათ გარდიქცა და იმისთანა საკუთრებად ჰაოსიანთ ერის, რაც სხვა ტომის კაცთა რიცხვს უადვილესად ჰყლაპავდა, მათ გვარტომობას ისლამივით სპობდა. როგორც სამხრეთ საქართველო აღიარებდა ჰაოსიანთ ეკლესიის წესებს, ისევე აღიარებდა მთელი კახეთის ერიც, კახელნიც ასევე იტყოდნენ: „ძველ მამა-პაპათა სჯულიდან გარდამავლობას ვერ ვიტვირთებთ“. როგორც სამხრეთ საქართველოს ქართველნი, კახელნიც ისევე დაშთნენ ჰაოსიანთ ეკლესიის კერძ,

ვითარცა სამხრეთ ქართველნი. ამიტომ ესეთი გარემოება დანარჩენ ქართველთ დიდათ აფიქრებდა. ასე, ქართლის ცხოვრების სიტყვით კახეთის ქართველობა მხოლოდ X საუკუნის დამდეგს იქმნა მართლმადიდებელ ეკლესიასთან დაკავშირებული, ისიც ძალით და ძალაობით ქართველთ დინარ დედოფლის წყალობით და შრომით *). უნდა ითქვას, რომ კახეთში ჰაოსიანთ ეკლესიას მარტოდ ერი ემორჩილებოდა, მთავარნი და მეფენი კი მართლ-მადიდებლობას აღიარებდნენ.

ასე და ამ გვარად, ჩვენ რომ გავსინჯოთ პირველ დროის ქართველთ ერის ეკლესიური ისტორია, გავიცნათ მისი გარემოება და ქართველთ პიროობები, მაშინ ჩვენ ცხადათ დავრწმუნდებით, რომ ქართველთ თავიანთ გვარიდამ გარდამავლობა და გადასხვაფერება, გადაგვარება თვით ქრისტიანობის განმტკიცების შემდეგიდამვე მოჰვლენიათ კარს და მის მეოხებით საქართველოს კიდეებისაკენ, ძრიელ ბევრს ალაგას ქართველნი თავის გვაროვნობით სამუდამოთ მოსცილებიან საქართველოს, ქართველობას, ქართულს ენას და მის ნაცვლად ჩაუნერგავთ ის ენა და წეს-ჩვეულებანი, რომელ ერის ენის სასულიერო წიგნებიც მათს ეკლესიაში ყოფილა გამეფებული. ასე, რომ ქართველთაგანნი ძველადგანვე განერიცხნენ ქართველთა გვაროვნობას მრავლად და მათ პირდაპირ ჰაოსიანობა იწყეს, სამერმისოდ ნამდვილ ჰაოსიანად აღმოცენება. საქართველოში ქართველთ რიცხვი ძველადგანვე შესამნეჩვი ყოფილა და მასთან მრავალ ალაგასაც. ასე იყო ეს და მის მოდავეთ ორც ქართველები ხდებოდნენ, ძველად ქრისტიანობის ასპარეზი ქართველთათვის ერთი იყო; მასზედ ქართველთა გინდ კათოლიკის სჯულის ყოფილიყოს, გინდ გრიგორიანის და გინდ მართლმადიდებელი, ეს ორივ ერთი იყო მათთვის. ამ გარემოებას ქართველთ ცხოვრების საკმარისი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, რადგანაც მან თავისებური მახვილი მოინარუქა და

*) ქართ. ცხოვრება ტ. I.

ქართველ ერს ბევრნაირი ზარალიც მოუვიდა, დღეს, ქართ-ქველთ ძველი ინდიფერენტული შეხედულების ნაყოფი ცხადი არის და ქართველი ყველგან სარწმუნოების მეოხებით ჰკარგავს თავის გვარს, ენას და მამა-პაპათა ხსოვნას და მის სიყვარულს.

ბევრჯერ გვითქვამს და აქაც ვიტყვით, რომ ქართველ კაცს არა აქვს თავის საგვაროვნო ეკლესია, სარწმუნოება, თავის საკუთარს აგებულებაზედ დამკვიდრებული ძალა. ქართველი ერი ხან ერთის ერის უცხოების საკუთრებას ითვისებდა და ხან მეორესას, ყოველს შემთხვევაში კი მისთვის არც ერთი შთებოდა ფარსაგად და არც მეორე, ერთიც ხელს აღლებდა და მეორეც. ქართველმა მიიღო მართლმადიდებლობა და მის მეოხებით იგი ძველადგანვე გვაროვნობითაც დაუკავშირდა მათ და უკანასკნელ ასეთის დაკავშირების საშუალებით გადაგვარდნენ კიდეც. გარდა ამისა ქართველმა მიიღო მუსულმანობა, დაუკავშირდა თათრის ტომის სარწმუნოებას და მის საშუალებით და ზე გავლენით მან დაკარგა თავისი ყოველივე გვაროვნების და ენის და მის მაგიერ შეიკავშირა თათრის წესი, ზნე, ჩვეულება, ენა და თვისებაც კი. თავის მამაპაპათ მტრათ აღმოუჩნდა და მით ოთხი წილი ქართველობის დღეს გათათრებულია ყველაფრით. ესეთია ქართველი კაცის თვისება, ასე დუნეა მისი ბუნება და იგი დაკარგვის გარეშე სხვაგან ვერსად იჩენს ძალას. ქართველმა მიიღო კათოლიკობა და მითაც არ დარჩა იგი ქართველათ, ერთმა ნაწილმა კათოლიკობის მეოხებით ჰაოსიანური ენა შეითვისა, მეორე ნაწილმა თათრული და მესამემ ქალდეური. ქართველი დაუკავშირდა გრიგორიანობას და უნდა ითქვას, რომ არც ამით იქმნა იგი განრინებული და მორჩენილი გვაროვნულის გადაყლაპვისაგან. დღეს მეტად დიდი რიცხვი ლაპარაკობს ქართველი ჰაოსიანურს ენაზედ. ქართველი კაცი სადაც კი წავა და ან გადასახლდება, უსათუოდ იქ მოიკიდებს ბინას, იქ გახდება მისი სამშობლოს მთა-ბარი და მის მამაპაპათა მო-

საგონარი ყოველივე კი განელდება, გაქრება და მით დავიწ-
ყებას მიეცემა. ესეთი მიდრეკილება დღეს ქართველებს ცხა-
დათ ეტყობათ. დღეს ქართველნი ამბობენ თამამად—„სომეხ-
მა ხმალი აიღო, ქართველმა სომხის დავთარი“. ეს იქმნება
ზოგიერთმა კიცხვით მიიღოს, ჩვენ კი ქებათ ჩავითვლით, სწო-
რეთაც ასე უნდა იყოს, დროა უკვე რომ ქართველმაც თვა-
ლი გაახილოს, აიღოს ხელში სავაჭრო დავთარი და მის გზა-
სა და კვალსაც შეუდგეს. დღეს ეს დავთარი და ანგარიში
გახლავსთ ბევრისთვის ცხოვრების ასპარეზზედ იარაღად გამხ-
დარი, უამისოდ ჩვენი დაწინაურება ერთის მხრით შეუძლე-
ბელიც გახდება. დავთრის აღება კაცს არას ავნებს, თუ ის
თავის ეროვნულის დედა ჰაზრებით მტკიცეთ დაშთება, არ-
სად და არას დროს თავის ვინაობის ხსოვნას არ დაჰკარგავს.
უამისოდ კი კაცი რა უნდა იყოს, ან იგი რას უნდა წარმო-
ადგენდეს, არაფერს. დღესაც, თვით შუაგულ ქართლში, გრი-
გორიანთ სარწმუნოების მექონნი ქართველნი მოიძულებენ
თვით ქართულს ენას და მის მაგიერ იწყებენ მათთვის უცხო
ენაზედ საუბარს. ამასაც არ კმარულობენ და თვით ქართულს
ენაზედ წერას, ან კითხვასაც აღარ სწავლობენ. საოცარია
მეტად და მასთან სამწუხაროც, რომ შიგ შუა გულს ქართლ-
ში ნახავ ისეთ ქართველ ძირეულ გვარის კაცს, რომელმაც
ქართული კითხვა არ იცის, ქართულის კითხვის გარდა რომ
სიტყვა იყოს, მაშინ აღმოჩნდება, რომ მან ქართულ ენის გარ-
და სხვა ენა არც კი იცის, მაგრამ როცა კითხვა ჩამოვარდე-
ბა, მაშინ ის თავის თავს სხვა გვარისად აღიარებს, ქართვე-
ლობის მას არაფერი სწამს! როგორ არის ეს და რანაირად
მოსდის მას, უმეცრებით თუ მეცნიერულად. ამაზედ ჩვენ არას
ვიტყვით, აქ საქმე მარტოდ ფაქტის, ანუ გარემოების პირო-
ბათა ანუსხვას შეეხება. ერთს ასეთს მთავარს საყურადღებო
საგანს წარმოადგენს ქართლ-კახეთ-იმერეთის და მასთან მთელს
საქართველოში მცხოვრებთ იმ მკვიდრთ ქართველთ საქმე,
რომელნიც შთამოშავლობით ქართველ ტომს ეკუთვნიან, ხო-

ლო სარწმუნოებით გრიგორიანებს, რაის საშუალებითაც იგინი უკანასკნელ ტომიდამ გარდამავლობას სჩემობენ და ქართველობის უარ-ყოფას, რასაც თვით კლერიკალური ეკლესიაც უწყობს ხელს,

---

II

როცა ასეთ ქართველ გრიგორიანებზედ სადმე სიტყვა ჩამოვარდნილა, სჯა ამტყდარა და ბაასი, იქ თუ ყოფილა ვინმე ჰაოსიანთაგანი, იმას მაშინათვე თამამად უთქვამს, რომ საქართველოს გრიგორიანები ნამდვილ ჰაოსიანები არიანო და მათი შთამამავალნიო. სხვა-და-სხვა დროს ჰაისტანიდამ საქართველოში გადმოსახლებულნი, ქართველებთან ერთად დასახლებულნი, უკანასკნელ ენით და ჩვეულებით გაქართველებულნიო, ხოლო ეკლესიის წეს-რიგით ძველს სარწმუნოებაზედ დაშთენილიო.

ეს გახლავსთ უმთავრესი საფუძველი ყველა ისეთ პირების, რომელნიც კი თავიანთ მოსაზრებას და შეხედულებას ასეთს საოცნებოს მოსაზრებაზედ ამყარებენ, საღს, ლოლიკურს მოსაზრებას უბრალო საგვაროვნო საკმელს უკმევენ, გამქრალს სამთელს უსინათლოდ უნთებენ, ყოველივე ისტორიულს ცნობას და მოსაზრებას თავისებურად აზავებენ, თვისებურად რთავენ და აკეკლუცებენ, ამის შნოც შესწევთ მათ, ამის ოსტატებიც არიან, ხოლო ეს ოსტატობა ერთობ უნაყოფოა, უნიადაგო და ფუყი, საღს მოსაზრებას და კრიტიკას მკაცრად მოცილებული.

საქმე და საგანი რომ მკაცრად გავარკვიოთ და გავიცნათ, ეს მაშინ კი ასე არ გამოვა. საქართველოს გრიგორიანებში ჩვენ ვნახავთ ბევრს ისეთებსაც, რომელნიც გრიგორიანობას მხოლოდ სარწმუნოებით ეკუთვნიან, თორემ გვაროვნობით იგინი ისეთივე ქართველები არიან როგორც ერთი

და ორი ქართველი. ამას ცხადათ დაასაბუთებს ის გარემოება, და სტატისტიკის ცოდნა, თუ სხვა-და-სხვა დროს საქართველოში სომეხთა რიცხვი რა ზომის მოდიოდა და სახლდებოდა. ამ გარემოების ისტორიული სტატისტიკა ჩვენ შესწავლილი გვაქვს და უეჭველია ამიტომ აქ ამაზედ ცილს არავინ დაგვწამებს, ჩვენს ცნობებს ქეშმარიტებათ მიიღებენ.

მოგეხსენებათ, რომ სამწუხაროდ სომეხთა დაცემა და ძირიან-ფესვიანად ამოგდება XII საუკ. დამდეგს მიეწერება. ამ დროს, სომხეთში, სომხებს ისე გაუჭირდათ, რომ იგინი სომხეთიდგან გადასახლდნენ ჰოლონეთს, ინდოეთს, საბერძნეთს, სპარსეთს და სხვაგანაც. ასევე მოხდა და დავით აღმაშენებელმა ქართლში გადმოასახლა 100 კომლი სომეხთ ოჯახებისა. ეს სომეხნი მაშინ დასახლდნენ გორს, ახალქალაქს, ახალგორს და ცხინვალს. თითო სოფელში არა უმეტეს 20 კომლის. სხვა უცხო ქვეყნებში სომხები ასი და ორასი კომლობით მიდიოდნენ და საქართველოში კი მცირედ მოვიდნენ, მიზეზი ამისა ის იყო, რომ დავით აღმაშენებელს სომეხთა დაპნევა სომხეთიდგან არ უნდოდა, იგი ამაგრებდა მათ და იმედს აძლევდა სომეხთა კვალად აღდგენის, სომხეთში ფეხის გამაგრებას და ამიტომ არსად გადასახლებას. ამას იგი მით უფრო საჭიროებდა, რადგანაც ჭკვიანი კაცი იყო, მას დიდათ ენატრებოდა, რომ საქართველოს მოსაზღვრეთ სომხებს სომხეთში ფეხი გაემაგრებინათ, ქართველებს ქრისტიან მოსაზღვრეები ჰყოლოდათ მეზობლად.

მაშასადამე დავით აღმაშენებელი თუ ასე ფიქრობდა სომეხთა შესახებ, იგი მათ გადასახლებას აქა იქ ყოველთვის კრძალვით მოეპყრობოდა, სომეხთა დაპნევას და თუნდ საქართველოში გადმოსახლებას სულ არ შეუწყობდა ხელს, რადგანაც ეს გარემოება მის სახელმწიფო გამგეობის ნიჭიერებას შეადგენდა და სომეხთა გადმოსახლება საქართველოში რათ იქმნებოდა საჭირო, როცა იგი სომეხთა დამოუკიდებელ ცხოვრებას და სომხეთის არსებობას აუცილებლათ ითხოვდა; სო-

მხეთის არსებობა მას საქართველოს ძლიერებათ მიაჩნდა და ამიტომ იგი სომეხთა დაპნევას დიდათაც ეკრძალებოდა, ერიდებოდა. ასე რომ საქართველოში, დავით აღმაშენებელის დროს სულ 100 კომლი გადმოსახლდა და აქედამ ოც-ოცი კომლი იქმნა ზემოხსენებულს სოფლებსა და ქალაქებში დასახლებულნი.

ამ პირველ გადმოსულ სომეხთა რიცხვის შესახებ სომეხთ შსწავლულნი სხვა აზრისანი არიან, მათის ფიქრით, კახეთის და ქართლის მცხოვრებთა რიცხვის უმეტესი ნაწილი მთლად სომხებისაგან შესდგებაო. ამ მოსაზრებას იგინი აწინდელის ცრობების წყალობით ჰფიქრობენ, რადგანაც დღეს საქართველოში გრიგორიანთა რიცხვი ასეა გამრავლებულიო. ამიტომ იგინი ძველადაც მრავლად იქნებოდნენო. სხვა რამ ცნობები ამ პირველ გადმოსახლებულთა რიცხვის შესახებ მათ არაფერი აქვსთ. ამ პირველ გადმოსახლებულთ რიცხვის შესახებ ჩვენი მატიანე 100 კომლს უჩვენებს და უნდა ითქვას, რომ ეს მართალიც იმნებ, ამას ეჭვი არ უნდა, ტყუილის თქმა მათთვის საჭირო არ იყო, არც იყო ამისი დრო, რომ მათ ტყუილები რამეში გამოეყენებინათ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელისაგან ქართლში სომეხთა 100 კომლი იქმნა დასახლებული. შენიშნულია, რომ 100 კომლში რამდენიმე აღებ-მიცემის პირიც რეულან და ამიტომ შემდეგ დროში მთელი მათი ჯგუფიც აღებ - მიცემას მიეცა. მერე ესენი ვაჭრობის ასპარეზზედ უფრო დახელოვნდნენ—განვითარდნენ. ყველა ამათ თავ-თავის სოფლებში გააკეთეს სომეხთა ეკლესიები, ამისთვის სამეფოც აძლევდა დახმარებას.

ამავე დროს, თფილისშიაც გადმოსახლდნენ რამდენიმე ოჯახნი სომეხთა, რასაკვირველია ვაჭრობის მხრით, მათი რიცხვი თფილისში ისე განდიდნა, რომ მალე ეკლესიაც გაიკეთეს. თფილისში სომხებს XII საუკუნედამ აქვნდათ მხოლოდ ერთი საყდარი. სომეხთა პირველ გადმოსახლების ისტო-

რია ასეთია. თუ მხედველობაში იმას ვიქონიებთ, რომ ივანე და ზაქარია მხარგრძელნი საქართველოში რომ მოვიდნენ, მაშინ მათ სომხეთიდგან სომეხთა ყმანიც გადმოჰყვნენ და მათთან დასახლდნენო, დიახ ჩვენ ამ გარემოებას არ ვეწინააღმდეგებით, ხოლო ისიც ვიცით, რომ ივანესა და ზაქარიას წინაპრებს საქართველოში სომეხთა გლეხთაგანნი მხოლოდ ხელზედ მოსამსახურენი ჰყვანდნენ. სხვა არავინ, მხვნელ მთესველ გლეხთა რიცხვი მათ არ ჰყვანდათ, მათ უმეტესად მეფეთაგან სამსახურის გამო ქართველი გლეხნი ეძლეოდათ ყმებათ.

აი ასეთი გახლავსთ პირველ გადმოსახლების ცნობა და მათი რიცხვიც ერთობ მცირეა. XII საუკუნის ნახევრიდამ კი მართლაცა და სომხებმა ვაჭრობის და ხელოსნობის მხრით თფილისში იწყეს გადმოსახლება და ცხოვრება. ისიც მართალია, რომ თფილისში მცხოვრებ ვაჭარ სომხებს ხანდისხან სომხეთიდგან თანამემამულენიც მოსდევდნენ და საქართველოს მეფეს ეკედლებოდნენ, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ არც მათი რიცხვი იყო დიდი. სამს, ოთხს ან ხუთს კომლს არ აღემატებოდა და ამიტომ მათ ასახლებდნენ თფილისის ახლო-მახლო სოფლებში, მაგალითებრ წყნეთს, ავჭალას, მცხეთას, წავკისს, ტაბახმელას, ვაშლოვანს, კოდას და სხვაგანაც ამ დროს არიან დასახლებულნი და მერე გამრავლებულნი იქ. მცირე ოდენ ნაწილის სომეხთა დასახლების კახეთშიაც სწორედ ამ დროს ეკუთვნის, სულ ორ სამ ალაგას.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ სომეხთა მსწავლულნი ასეთ მოსაზრებას შორს გაურბიან და იგინი ემორჩილებიან სხვათა გულის თქმას, სხვათა ისტორიულს გამაცდუნებელს ცნებას. რაის წყალობითაც იგინი ცხარე პატრიოტულ მორევის ზვირთებშიაც სცურდებიან და მით ყოველთვის მრავალნაირს საგვაროვნო მტრობის შეცდომაშიაც არიან ჩავარდნილნი. შემცდართ აღარ ესმით თავიანთი ვითარება და ამიტომ ხშირად უძლური ებრძვის უძლურს, ანუ დაჩაგრული სჩაგრავს დაჩაგ-

რულს, იბრიყვებს და იკავებს მას, უძლური ძლიერის წინაშე ვერას აწყობს, მძლავრი ძლიერდება და მაგრდება. უძლური რაც უნდ მაგარი იყოს, მაინც ვერას გააწყობს, უძლურ ოჯახს მძლავრი სჭამს, ჩვენც ქართველებს ასე გვიხდება. დღეს ქართველ კაცის ცხოვრებაც სწორედ ასეთს სურათს წარმოადგენს, ისე ადვილად დასარბევი არც ერთი კაცია როგორც ქართველი, ისე დასაჩაგრი ჩვენს დროში არც ერთი ერია, როგორც ქართველი.

მერე რას უნდა გვანდეს ის გარემოება, დაუძლურებული ერი თავისავე მსგავსად დამონებულს ერს ებრძოდეს. ბრძოლას გარეშე თვით მიწაზედაც ართხამდეს? ასეთ გარემოებას არც ქართველნი ეწინააღმდეგებიან, იგინი ყველას ნებას აძლევენ, რომ მათზედ ინავარდონ! ამ გულ-გრილობით გამოდის ის, რომ ქართველი ადვილათ ეძლევა გადაგვარებას, იგი თვით აძლევს სხვათა ნებას, რომ მათ ქართველებს თვის თანამემამულენი მოაცილონ და მათში უცხოობა ჩააგდონ, ქართველს ამის შეგნება ძველადგანვე არ ჰქონდა შეგნებული და მიტომაც არის რომ დღეს ქართველი საგვარტომო ასპარეზზე ერთობ უძლურია, მჩატე, შეუგნებელი და სხვათა წინაშე ეროვნების დამთმობი. ასეთი უკულმართობა ქართველებს რამდენადაც უგულობით და გულგრილობით მოსდით, იმდენათვე ვითომც და მათ კოსმოპოლიტობისაც სცხიათ რამე. ხომ მოგეხსენებათ: ხანა კუჭისა არის, ჯიბისა, ერთმანეთის გადაწვისა და წართმევისა, ყველაზედ უფრო კი უძლურთ ულაპვის, რომელ საქმის მოძღვრებასაც ხშირად დიდებულის დარვინის მოძღვრებითაც მოსვენ და მით ამახინჯებენ თვით დიდებულ დარვინის მოძღვრებასაც.

ასეა ყველგან, სადაც განვითარება თავის ზომიერების წარმატებით არ იწევს წინ, ერში ნათელს მიდრეკილებას დიდი სინათლის გამაცისკროვნებულის სხივები არ ენიჭება. ქართველებიც როგორც წყალ-წაღებულნი, ვინ იცის რის მორევში არა ვცურავთ და ვტოპავთ. ყველაფერს ვეპოტინებით და არც

ერთის სატოპის მეცნერული ძალაკი არ შეგვწევს, ქართველებში ყველა მეცნიერია, ყველას ყელში ებჯინება სიბრძნე, მეცნიერებით აღჭურვილებმა აღარ იციან რა ქმნან, საით წავიდნენ, ვის ეცნენ, ვინ დასცენ, ვის წინ ილვაწონ, ასეთ დამთვრალ ქართველთათვის აღარც მათი სამშობლოა, აღარც მათი დატანჯული ერის ცხოვრება გახლავთ საყურადღებოთ, არც წარსული, არც აწმყო, არც მომავალი, ყველაფერზედ ხელი აქვსთ აღებული, მათთვის ყველაფერი გამქრალა, ყველაფერს ჩაილულის წყალი დაულევია, დღეინდელ ქართველს არ აცხოვლებს მის ეროვნების სიყვარული, ქართველობა, ქართველთ უძველესი მნიშვნელობა, მათი კულტურა. ასე გავთახსირდით, ასე დავკნინდით და მიტომაც არის, რომ ჩვენს ქვეყანაში მოსულნი და შემოხიზნულნი ასე ცოცხით გვერეკებიან და გველალებიან, ასეთ დასაგველ ერისთვის აღარ არის დრო, რომ მან თავის ვინაობისა და ვითარებაზედაც იფიქროს. დღეინდელი ქართველი არის მხოლოდ სამწუხარო სურათი მამულების გაყიდვის, შეჭმის,გაფლანგვის, ყომარბაზობის, დავი-დარაბის, ძმათა და გაჭირებულთ არ გაკითხვის და ათასიც სხვანი.

ქართველთ წინაშე შექმნეს და გამოაქვეყნეს მეგრული ანბანი, მოგეხსენებათ ხომ მეგრელები. ამაზედ ქართველებს განმარტება და ახსნა აღარ დასჭირდებათ. მეცნიერულმა ენათ მეცნიერებამ უკვე შეიმუშავა და გამოაქვეყნა ჭეშმარიტება მეგრული ენის ნათესავობის და კილო კავების ქართულს ენასთან. ეს ყველა მსწავლულისათვის ცხადი ჭეშმარიტება არის და ყოველმა ბრძენმა კარგად იცის ნათესაობა მეგრულის ენისა ქართულ ენასთან. ამ საგანთა გამოცნობა და ისტორია ისეთს თვალ-ხილულს გეგმას შეადგენს, რომელსაც რაძე ეჭვი და თუობა აღარ სჭირია. თუმცა შესმენილ და „ესთ მეცნიერთა“ მცოდნეთათვის ეს დამტკიცებული ჭეშმარიტება უნდა იყოს და დაურღვეველი საძირკველი ყოველნაირის მართლმსაჯულების, მაგრამ დღეს, ჩვენთ შორის, ამ სიმართლეს დიდი

არაფერი ადგილი უკავია ჯ ქართველის ერის წინაშე თვალხილულათ და თამამად შეიქმნა და გამოქვეყნდა მეგრული ანბანი.

ვაი ჩვენს თავს და ვაი ქართველის ხსენებას, სადაც სიტყვა ქართველი შემხვდება, იქ უსათუოდ უნდა ვიგულისხმო სიტყვა ზარმაცობისა, უზდელობისა, უჯიშობისა და ყოველნაირის ვერაგობის და უბედურებისა, ქართველი მხოლოდ ამის მსხვერპლია, ამის მონა არის, სხვა რამ საქმეთა მიხვედრა და მცნება ბუნებას მათთვის თითქოს არ დაუნიშნავს, არაფერი დაუდგენია. მეგრულ ანბანის შექმნა არის საგანი და გასაღები იმ კარისა, რითაც ქართული ენა უნდა განცალკევდეს მეგრელთაგან, იქ ქართული უნდა ამოვარდეს. მერე რასა ვზრუნავთ ამისთვის ჩვენ? არაფერს, სამწუხაროდ მეგრული ანბანი თვით ქართველისაგან შესდგა და მისგანვე გამოქვეყნდა მეგრული ანბანის ენის სხვაობა.

მეგრულს გარდა მოიგონეს აფხაზური ანბანიც. ვგონებთ ყველამ ვიცით აფხაზეთის კავშირი ქართლ-იმერეთთან. საქართველო იწოდებოდა აფხაზთ-საქართველოთ; ასევე „აფხაზთ-იმერთ კათოლიკოზნი“ და აფხაზეთში ნაშენი ბაგრატ მესამის და მეოთხის, დავით აღმაშენებლის ტაძრებიც ხომ ცხადათ მოწმობს მათს ქართულ ენასთან ღვიძლს ნათესავობას. მაგრამ მაინც ბოროტებამ თავისი გაიტანა, ჯერეთ ისლამის მახვილმა მოგვაცილა იგინი და გაათათრეს და უკანასკნელ ენითაც განგვეთვისნენ და მთლად დაგველუპნენ. ისლამის მიღებამდე, ყოველმა აფხაზმა ქართული ენა ისე იცოდა როგორც აფხაზური, ღმერთს ქართული ლოცვებით ადიდებდენ, ქართულ საეკლესიო ენაც კი იცოდენ კარგად. სადღეისოდ იქ ქართული ენა ჯერეთ ისლამის მახვილმა დასცა და ახლა ჩვენი მთავრობის წინაშე ყოფილ ბოროტ პედაგოგებმა.

სვანური ანბანიც გააკეთეს, რადგანაც სვანებიც სხვა ხალხათ იცნეს, სვანების უცხოობა კი ვისმე კაცთაგან შეუძლებელია, ამას გვაჩვენებს მათი ლექსიკურად სიტყვების შესწავლა, სვანეთში დაშთენილი სხვა-და-სხვა ძველი საეკლ

ნიო ნივთები და ნაშთები ხომ ცხადათ მოწმობენ იქ ქართული ენის სიმძლავრეს და სიწმინდეს, მაგრამ ამასთან საქმე არავის არა აქვს, მათთვის შეიქმნა სვანური ანბანი, თუმცა ეს ანბანი დღესაც მკვდრათა ჰყრია მათში, მასზედ უბრალოდ დაკარგეს დრო და ფული, ამაზედ ჟურნალ-გაზეთებში სჯა და კამათი იყო ბევრჯერ. არც ეს გვაკმარეს და ერთ დროს ხელი მიჰყვეს სხვებსაც.

თუშურ ანბანსაც დაუწყეს ძიება და შედგენის ნატვრა.

ოსური ანბანიც ხომ შეადგინეს და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს. ოსეთის ერის ნათესავობა მთელის წარსულით, მის აგებულებით და ენით ცხადათ არის დამტკიცებული. ოსეთში ძველადგანვე იყო ქართული ანბანი გავრცელებული, XVIII საუკ. მათთვის ქართულის მხედრულის და ხუცურის ასოებით წიგნებიც იბეჭდებოდა, დღეს კი ყოველივე ამოვარდა მათში. ოსები მოგვცილდნენ ხორციელად და სულიერადაც, ენითაც. ქართული ანბანი ნატამალობს მათში.

ჩვენ ყველამ კარგად ვიცით, ქართული ანბანი ისეთის აღსავსეობით არის შედგენილი, რომ იგი ქართველთ საკუთრებას გარდა უტყუარს საკუთრებას შეადგენს ოსისაც, თუშის, აფხაზის, სვანის და სხვათაც. ქართველ ბრძენ კაცთა როცა ქართული ანბანი შეუდგენიათ, მაშინ მათ სახეში ცხადათ ჰქონიათ გამოხატული კავკასიის კუთხეებსა და მთებში მცხოვრებთ მთიულთა ხმათა ვითარება და გამოხატულება. ქართული ანბანი ამ ხალხთათვის ისეთის სისრულით არის შედგენილი, რაც მასზედ უკეთესი სხვა არა იქმნება-რა. ამაზედ უკეთეს მათთვის ვერავინ რას მოიგონებს. ქართული ანბანი რამდენათაც ქართველის საკუთრებას შეადგენს იმდენივე საკუთრება გახლავსთ ოსების, სვანების, აფხაზების, მეგრელების და სხვათაცა. მათგან ამ ენის ძველი ანბანის დათმობა იქმნება მამა-პაპათა შეურაცხოფვა, შეგინება იმ ბერძენ ქართველ მუშაკთ შრომისა ვინც კი ამისთვის იზრუნეს და ასეთი მშვენიერი სრული ანბანიც შეადგინეს და გამოაქვეყნეს.

განა სამწუხარო არ უნდა იყოს ეს თვით მთიელთათვის, რომ მათ რამდენიმე ათას წლის განმავლობაში პყრობილი ანბანი წაერთვათ ხელიდამა და მის მაგიერ სხვა მიეცათ. განა ამის ნება უნდა მისცენ მათ, რასაკვირველია არა, მაგრამ იგინი ისეთ მცონარეობაში შთავარდნენ და ისე დაიხვეწნენ ჩვენსავებ, რომ მათ ამ გარემოების საწინააღმდეგო ძალა სულ ვერ გამოიჩინეს. ვერაფერი პროტესტი გაუწიეს, განა სამართალია ესა? ასე დაქვეითება და დაბრიყვება განა შეიძლება კიდევ რამისა, რასაკვირველია არა, თვინიერ ქართველებისა. განა კანონია ეს, რომ ერს, რომელსაც ქართული ანბანი რამდენიმე ათასი წლის განმავლობაში ჰკავებია; რაც ქართველთ ისეთის სისრულით შეუდგენიათ, რაც მომავალში მთიელთათვისაც სრულ სახეთ შექმნილა, მთელს ქართველ მთიელთა კილოკავების და ხმათა და ბგერათა გამომხატველად, რომელ ანბანიც ჟამთა ვითარების წყალობით მათთვისაც ისეთივე საკუთრებად შეადგენს, როგორც თვით ქართველთათვის, დღესკი ისეთ ერს, ხელიდამ ერთმევა ეს მამაპაპეული ბრძნული ნაშთი და ამ უბედურების ჟამს ქართველნი და მათთან ერთად მთიელნიც ხმას, კრინტს არ იღებენ. ამ საგანს ყურადღება უნდა მიექცეს აუცილებლად თუ ჩვენს სამოსწავლო ასპარეზზედ რიალური პედაგოგიკა მართავს და ბრძანებლობს.

ამაებს გარდა, ქართველთ წინაშე სხვა ტომთა და ძეთა ანბანის საქმეთა გოდილნიც ახშენდნენ, ესენი არის შემდეგნი:

ქართველ კათოლიკობა განეთვისა ქართველობას, XVIII საუკუნის ნახევარს, მათში ბევრს ალაგას ამოვარდა ქართული ენა და დღეს ისინი „ჰაი-კათოლიკებათ“ იწოდებიან. ამათი ისტორია ცხადია, კარგად სჩანს, რომ ქართველ კათოლიკენიც არიან.

ქართველ მაჰმადიანთა გარემოებაც ხომ მრავალ მხროვანია და გათახსირებული. ამათთვის დაარსდა „კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებელი საზოგადოება“ და მათ საქმეთათ-

ვის შეიკრიბა ფული, გამოიძებნა ძირითადი თანხა და დღეს-კი ეს ფული მათ დანიშვნისამებრ კი არა ხმარდებათ, არა-მედ მალაკნებს და სექტანტებს. ქართველ მაჰმადიანებში არა-ბული ანბანია გავრცელებული, თუმცა ბევრს ამ ენის და ან-ბანის არაფერი ესმისთ. უკანასკნელად ოცმა ნაწილმა დაკარ-გა ქართული ენა და წერა კითხვა. დღეს მთელს ოსმალეთის საქართველოში მხოლოდ ბათუმს და ართვინის ოლქებში არის ქართულ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა შენახული. ბედმა ესენიც არ გვაკმარა, ახლა სხვაც ერთვის მას ზედ და ეს გახლავსთ შემდეგი.

ქართველ გრიგორიანობა საქართველოში ძველადგანვე არსებობს, ბევრის ჭეშმარიტის ცნობებით ცხადათ სჩანს, რომ საქართველოში, უმეტეს ალაგას, გრიგორიანები ტომით ქარ-თველნი არიან, მაგრამ ჟამთა-ვითარების მეოხებით მათი ქარ-თველობის ცნობები ისე გათახსირებულან და ისე გადაკეთე-ბულა, რომ დღე ამის მოსაზრება აღარავის აქვს, ყველა ისე ფიქრობს, რომ საქართველოს სომხები ნამდვილ ტომითაც სო-მხები არიანო, მაგრამ ეს არ გახლავსთ ნამდვილი. ასეა ქარ-თველთ საქმე დაყენებული.

III

ყველამ ვიცით, რომ ქართლს, კახეთს, მესხეთს, ჯავა-ხეთს და იმერეთს სომეხთა რიცხვი ძველადგანვე სცხოვრებდა, მათი რიცხვი პირველ დროს მცირე იყო და შემდეგ კი ისე იწყო მატება, რომ დღეს მთელი ქართლ-კახეთი და მასთან იმერეთიც სავსეა ქართველ გრიგორიანებით, მათ ყველას კარ-გად ეტყობათ რომ იგინი შთამომავლობით ნამდვილი ქართვე-ლები უნდა იყვნენ და არა სომეხნი, ყველა ეს კარგად ეტყობათ მათ, ვინც კი დააკვირდება, ყველა ცხადათ შენიშ-ნავს რომ თუ სულ არა, უმეტესი ნაწილი ამ გრიგორიანე-ბისა უნდა იყვნენ ნამდვილ შთამომავლობით ქართველნი. ამას ეჭვი და ყოყმანი არ უნდა, თუ კი ვინმე დააკვირდება.

სამწუხაროდ ამის დაკვირვება კი ქართველებს სრულებით არა აქვსთ, აქამდე ფიქრადაც არავის მოსვლია ქართველებში რომ ქართველთ შორის არიან ისეთი ქართველნიც, რომელნიც სარწმუნოებით გრიგორიანებს ეკუთვნიან.

ამიტომაც გახლავსთ და სულ მისი წყალობა არის, რომ ჰაოსიანთ მწერლები თამამად გაიძახიან, რომ ყველა ეს გლეხნი გვარ-ტომობით ჰაოსიანები არიანო. ესენი ამას გარდაწყვეტით ამბობენ და მთელ ქართლ-კახეთის ტეტია გლეხ-კაცობაში ერთსაც არ ხედავენ ქართველ გვარისას, არამედ ყველას სომხად აღიარებენ. რატომ?—ესეც შეიძლება რომ ასე იყოს, მაგრამ როცა ეს ასე არ არის, მაშინ ჩვენ რათ უნდა ვიქმნეთ თაღლითის ჰაზრით შეპყრობილნი და სავსენი. ყოველი მხარე ასეთ საგანთა და საქმეთა თხოულობს ნამდვილს ჭეშმარიტს ისტორიულ ცნობებს და არა სიცრუეს. ასეთი სიცრუე მისაღები არ არის საგვარტომო საქმეთა კითხვების განსაზღვრაში.

საოცრება არის ქართველი კაცის საქმე, იგი თავის ვინაობის განსაზღვრაში კოსმოპოლიტია, იგი ამის ძიებას არ ელტვის. იგი რა სარწმუნოებასაც დაუკავშირდება, იმავ დროდგან ქართულს ივიწყებს და ეთვისება იმ ერის ენას, ვისის სარწმუნოებასაც დაუკავშირდა. ასეა ქართველი კაცის გონება დაქვეითებული და იგი თავის გვარ-ტომობას ყოველთვის სარწმუნოების ქვეშ აჩრდილებს. ამის მიზეზი ჩვენის ფიქრით იმაში უნდა იფარებოდეს, რომ ქართველს არა აქვს თავისი საკუთარი საგვარტომო ეკლესია, მისი ეკლესია დამოკიდებულია სხვათა წინაშე, ქართველი ხან ბერძენს ეკუთვნის და ხან სლავიანს. იგი სხვათა წესწყობილების შემყურებელია და სულ მისი წყალობა გახლავსთ, რომ ქართველს თავის თავი ხან ბერძნათ მიაჩნია და ხან სლავიანად. ხან კი ქართველათაც უნდა ითქვას, რომ ქართველთ შორის ეს იქნება იმ დროამდე, ვიდრე მათში ეკლესიას თავის განკერძოებული სახე არ მიეცემა, ვიდრე იგი თავის სულის ძალას არ ჩაიდგავს,

ან კიდევ ქართველი თუ სრულიად არ განთავისუფლდა ეკკ-ლესიურის წესებისაგან.

სამწუხაროდ, ეს მარტოდ ჩვენშია, ქართველებში, თორემ ევროპაში ეს ასე არ არის, იქ სარწმუნოების მხარეები გვარტომობის აჩრდილ ქვეშ იფარება. ევროპის რომელიმე ერთს გვარტომობის ერთ შორის რამდენიმე სარწმუნოების კაცი სცხოვრებს, მაგრამ არც ერთი მათგანი თქვენ არ გეტყვისთ, რომ იგი სხვა ტომს ეკუთვნის, ანუ იმ საწმუნოების ერს და ენას, ვისი სარწმუნოებაც მას უკავია. მაგალითებრ საფრანგეთში, ფრანცუზებთ შორის რამდენიმე სარწმუნოების მაღიარებელნი არიან, ზოგი ნემენცის სჯულს აღიარებს, ზოგი ინგლისის სჯულს, ზოგი სხვას, მაგრამ კითხვის დროს, არც ერთ მათგანი თქვენ არ გეტყვით, რომ იგი ფრანცუზი არ არის, ყველა იმას იტყვის რომ იგი გვარტომობით ფრანცუზია, ხოლო ეკკლესიით კი არა. ასევე გახლავსთ ნემენცებში, ამათში არიან ისეთნიც, რომელნიც კათოლიკის სარწმუნოებას აღიარებს, მაგრამ არც ერთ იმათგანი არ გეტყვის რომ იგი ნემენცი არ არის და კათოლიკეა, ასე ნათლად არის განსაზღვრული მათში ამის საქმე, იქ ეკკლესიას და მის წესებს თავისი გზა და კვალი აქვს და გვარტომობას კიდევ თავისი.

ეს მარტოდ ჩვენში გახლავსთ, მარტოდ ჩვენ გახლავართ ასეთ შეცდომებში ჩავარდნილი, დღეს, მთელმა საქართველოს ერმა რომ გრიგორიანთ სარწმუნოება მიიღოს, მის შემდეგ იგიც თავის გვარტომობას, ე. ი. ქართველობას უნდა გამოეთხოვოს, თავისი ყოველივე დავიწყებას უნდა მისცეს, მისი აღარა გაიგონოს-რა, აღარა გაიხსენოს-რა და იმ დღიდან უნდა საყოველთაოდ იძახოს ყველგან, რომ იგი გრიგორიანია არა მარტო სჯულით არამედ გვარტომობითაც და მათს დედა ენასაც სომხური ენა შეადგენს. ასეთ გრიგორიან ქართველს თქვენ ველარ ათქმევინებთ, რომ იგი ქართველია და მის შთამომავალი, არამედ მეამიტად და უვიცურის სითამამით გეტყვის, რომ სომეხი ვარო.

შეიძლება, ვინ იცის, ეს სწორედ ასეც იყოს, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ ამ გვარის ერის საქართველოში გადმოსახლების შემდეგ იმდენი ხანი გასულა, მათზედ ისეთი დიდი ცვლილებანი მომხდარა, ბუნებას მათზედ ისეთი დიდი ზე გავლენა მოუხდენია და ისეთი ცვლილება, ცვლილება როგორც გარეგან, ისევე შინაგან, რაისა გამოძიება მისი, რომ საქართველოში მცხოვრებ გრიგორიანები ნამდვილად სომხის გვარისა ვართ და არა ქართველიო, ეს ჩვენის ფიქრით მეტისმეტი უადგილო უნდა იყოს და მასთან უმნიშვნელოც, საღ ლოდიკურს მოსაზრების დასკვნას მკაცრათ მოკილებული, რადგანაც ამ გვაროვნების ძიების ნიშან-წყალი მკაცრად აღგვილა და მოსპობილა მათ შორის. რომ სომეხთ შორის ჩვენს წინააღმდეგ შური არ დაიბადოს, ამისთვის ვიტყვით გადაწყვეტით, რომ სომეხთა გადმოსახლების შემდეგ ერთობ დიდი ხანია გასული და ამიტომ მათი აქ ვინაობის ძებნა ქარის წისქვილს უნდა ჰგვანდეს.

ჩვენ, ზემოდ მოკლედ მოვიყვანედ ცნობა მის შესახებ, თუ XII საუკუნეში, სომხეთიდგან საქართველოში სომხების რამდენი მოსახელენი გადმოსახლდენ. ეხლა აქ ავნუსხავთ შემდეგ დროთა გარდმოსახლების ცნობებსაც. მეორე გადმოსახლება სომეხთა საქართველოში შეეხება XV საუკუნეს, ამ საუკუნის განმავლობაში თფილისში იჩინეს თავი და გამრავლდნენ კიდეც, იმ დრომდე მათ თფილისში ერთი მღვდელი ჰყავდათ მერეკი მეორე მღვდელიც დააწესეს. XV საუკუნის სომეხთა გარდმოსახლების მიზეზათ გახლდა ოსმალთა მახვილი, სომეხთა დარბევა არმენიაში და მათგან ბიზანტიის იმპერიის დამხობა და განადგურება, ამ დროს მოსულ სომეხთა რიცხვის თფილის გარეშე დასახლებულ იქმნენ თითო ოროლა კომლნი აქა-იქ ისეთ სოფლებში სადაც ძველად მოსული სომეხნი ესახლნენ და მათ თავიანთი საყდრებიც აქვნდათ, თფილის გარშემო სოფლეში სწორედ ამ დროს გამოსჩნდა თვალთ საჩინოთ სომეხთა რიცხვი, მაგრამ არც ისე დიდათ, რომ მი-

სი გაზვიადება შეიძლებოდეს, უფრო თფილისში მცხოვრებ სომხებს მიემატნენ და აქ იჩინეს თავი. შემდეგ დროს საქართველოში სომეხთა რიცხვის გადმოსახლდენ XVI საუკუნის გასულს. ამ დროდგან იწყება მათი გამოჩენა თფილისში, ვაჭრობის ასპარეზზედ მოქალაქობით აღმოჩენა. შემდეგ გადმოსახლებულან კვალად XVII საუკუნის დასაწყისს, ამავ საუკუნეში თფილისში მათ გააკეთეს რამდენიმე საყდარი და ავლაბარში ხოჯი-ვანქის მონასტერი. ვანქი—სომხურად მონასტერს ნიშნავს, მაშასადამე ეს სამონასტრო ვინმე ხოჯასი ყოფილა, მაინც მას ისტორიაც ისეთი აქვს. მცირე ნაწილი სომეხთა გადმოსულ იქმნენ XVIII საუკუნის დამდეგსაც, მერე 1760 წლებში რამდენიმე კომლი, მეფე ერეკლეს ხერხით, 1780 წ. გადმოსახლდენ კიდევ და მათი ნაწილის დასახლებულ იქმნენ ალავაბარში ძველად მოსულ და დასახლებულ სომხებთანა. 1799 წ. გადმოსახლდნენ კვალად და 1800 წ. დასახლდნენ ბორჩალოს მაზრაში, შახრიმიანის მამულებზედ, რომელ მამულებიც მეფე ერეკლემ აჩუქა შახრიმიანს და ამისთვის თავადისშვილობაც მიუბოძა. აი ბატონებო სულ ესგახლავსთ სომეხთა საქართველოში გადმოსახლების სხვა-და-სხვა ხანად. ასე რომ თითო გადმოსვლა შესდგებოდა 30 მოსახლისაგან.

როგორც მოდიოდნენ აქა, სათქმელია ისიც, რომ საქართველოდამ ერთობ მრავლად მიდიოდნენ სხვა და სხვა ქვეყნებში ვაჭრობის მხრით და შემდეგ სულაც აღარ ბრუნდებოდენ. ასეთია მაგალითებრ ვლადიკავკასის მხარე, საითაც სომხობა საქართველოდამ ერთობ მრავლად მიდიოდენ და სახლდებოდენ.

საქართველოში გადმოსული სომეხნი ქართველებთან ცხოვრებას უადვილესად ეწყობოდნენ და ეთვისებოდნენ. ეს ჰაზრი ადრე გაზეთ „მშაკის“ ერთ ფელეტონშიაც გამოთქვა გრიქორ ჯრწრუნმა. ამაზედ მე მქონდა პირადათ ლაპარაკი და მან ასე სთქვა: სომხები ყოველთვის უფრო ეწყობოდნენ ქართველებთან ცხოვრებას, ვიდრე სხვა ტომის ერ-

თან. დიახ ეს ასე იყო და ქართველები მართლაც და სომხებს, როგორც მონათესავე დაცემულ ერის შთამომავალთ დიდ ქომაგობას უჩენდნენ და პატივს აგებდნენ მოსახლეობის დროს, ქართველნი მათ უჩენდნენ ყოველნაირ დახმარებას ნივთიერად, საქონლით, საკვებით, ერთის სიტყვით ცხოვრების მოსაწყობლის ყოველნაირის იარაღით და სახსრით, ქართველთ ასეთი თავაზი და სიბრალული ჰქონდათ მათი, რომ მათ აძლევდნენ საჩუქრათ, თვით კარგად ნაშენ ძველს ქარველთა ტაძრებს, ციხეებს, მამულებს, ტყეებს, სოფლებს და სხვანი.

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ყოველ კეთილ მხარესთან ქართველნი არ ივიწყებდნენ სომეხთა გვარიშვილობით დაწინაურებასაც და მოქალაქობას გარეშე მათ აძლევდნენ თავადისშვილობას, აზნაურობას, სოფლებს, მამულებს და ქართველ გლეხებს ყმებათ. ასეთ წარმატებას და ამაღლებას შეხიზნულ სომხებს არსად აძლევდნენ და ანიჭებდნენ, საქართველო და მისი სამეფო გამგეობა მაგალითი იყო ამისი და მიტომაც გახლდათ, რომ სომხები უფრო საქართველოს ეკედლებოდნენ და მის მოსამზღვრეთ ცხოვრებასაც ნატრობდნენ, რასაც მართლაცა და მათთვის კარგი შედეგიც მოსდევდა. საქართველოში მათს წარმატებას დიდათ უწყობდა ხელს ის გარემოებაც, რომ იგინი, როგორც დაცემულ სამეფოს ტომთა ძენი, გარდასახლებისაგან გამოწვეულ მოგზაურობის წყალობით უადვილესად გამოსცდიდნენ სხვა და სხვა საალებ-მიცემო მოვლენათა და საქმეებს და მის საშუალებით უკანასკნელ ვაჭრობასაც ეჩვევოდნენ. საქართველოში მოსული სომეხნი კერძოთ ვაჭრობას მაინცა და მაინც არ მისდევდნენ, არა, მათ დარგს ჰმოსავდა და ანიჭებდა საქართველოს სამეფოს ჰუმანიური გარემოების და წესების არსებობა, საქართველოს სამეფო გამგეობა მათ დიდის გულმოდგინეობით უმზერდა, მათს პიროვნებას კაცურის ღირსებით ჰფარგლავდა, ცხოვრებისათვის ყოველ ნაირ

გამგეობას ანიჭებდა. სომეხნიც როგორც თავისუფალნი ქართველთ შორის ვაჭრობას უფრო ადვილად ეწყობოდნენ და ეჩვეოდნენ.

სომეხთა რიცხვი საქართველოში რომ დიდის ოჯახობით არ მოდიოდნენ, ეს იქიდამაც დაისკვნება კარგად, რადგანაც სომეხნი ერთის მხრით საქართველოს შიშის თვალითაც უმზერდნენ, ჰფიქრობდენ შიშიანობასა, იქმნება საქართველოსაც სომხეთის დღე დაადგეს, ოსმალებმა აიკლონ ისე, როგორც დაამხეს ბიზანტიის იმპერია და სხვა სამეფონიც და მერე მის შემდეგ სომხებსაც კვალად გვეწვიოს რამე უბედურება საქართველოში და ახლად მოგვიხდეს აყრა და აქეთ-იქით წასვლაო. სულ ეს იყო მისი მიზეზები რომ სომეხნი სომხეთიდგან სახლდებოდნენ სპარსეთს, ოსმალეთს, ე. ი. საბერძნეთს და ნამეტურ კონსტანტინეპოლს, ბოლგარეთს, პოლონეთს, ინდუეთს, რუსეთს, იერუსალიმს, იტალიას, აბაშეთს, საფრანგეთს, ავსტრიას და ვინ იცის კიდევ რამდენ სხვა ადგილებში, ერთის სიტყვით მთელის ქვეყნის პირს ეძლეოდნენ გარდასახლებას, ევროპაში არ დარჩა არც ერთი კუთხე, რომ იქ სომეხნი არ გადასახლებულიყვნენ, ასევე აზიის სახელმწიფოებში და ინდოეთშიაც ხომ XVI საუკ. მეტად საკმარისი რიცხვი გადასახლდა, ისე, რომ 1795 წ. მადრესეს, პირველი სომხური გაზეთი „აზდარარიც“ გამოვიდა, რედაქტორად იქაური მღვდელი ტერ-შმოვანი იყო.

გარდასახლებამ, მგზავრობამ და ათასნაირ განსაცდელმა ძველად ხვნა-თესვას შეჩვეულ ერში ვაჭრობის დარგიც დაბადა. რაღა ფიქრი უნდა, რომ კარდაკარ მოსიარულე ერისთვის ვაჭრობასა და აღებ-მიცემის გარეშე სხვა რაღა გახდებოდა საქმედ და საჭიროდ, არაფერი. სომხეთის დაცემამდე, სომეხი იყო თავისი ქვეყნის მფარველი და ამ მფარველობის გულისთვის მებრძოლიც, ამ დრომდე მათი ცხოვრების მოძრაობა შეზღუდული იყო, ერთნაირს კალაპოტში მოწყვდეული, სომხეთის დაცემის შემდეგ-კი იგი გადიშალა,

სხვანაირი ასპარეზი მოინარუქა, სომეხი კაცი მეომრობის მაგიერ ვაჭრობის მეტრფეთ აღმოსჩნდა, ხლმისა და მახვილის მაგიერ ხელში სავაჭრო დავთარი დაიჭირა, ამის ასპარეზედ განვითარდა კიდეც, ასეა თურმე ვაჭრობის განვითარება. მას ეწყობა და უადვილესად ეთვისება პოლიტიკურად დაქვეითებული ერი, ამასვე ვხედავთ ებრაელებსა და სომხებში. ამათში ამის დიდი მსგავსება არის და ამაზედ უარს ვერავინ იტყვის.

ამ გზითა და დარგით სომხები ყველგან წინ წავიდნენ, მათ ყველა ქვეყნებსა და სახელმწიფოებში თავიანთი სახე და სულის ძალა შეინარჩუნეს, ყველგან სომეხნი ერთობით სჩნდებოდნენ და იღვწოდნენ, ამ ერთობის ზედადგარათ მათთვის ყოველგან უაღრეს ძალათ მათი ეკლესია—ანუ საყდარი ცხადდებოდა, საყდარი სომეხებს ერთად სჯგუფავდა, ყველა მათ ერთობის მტკიცე ხასიათს უნერგავდა, მათში საყდარი შთებოდა ერთს უძლიერეს სამახსოვრო ძალად, რომლის არსებობასთან დაკავშირებული იყო თვით სომხეთის მოგონებაც და მასთან სომხის ერის მომავალ ცხოვრების წარმატების საქმენიც. სომეხთ ეკლესიის ასეთი პირობები საუკეთესოს მხარეებით ჰფარგლავდა სომხის გონებასა და მისწრაფებას, იგი ახალისებდა მათ და აწინაურებდა კიდევაც თვით ცნობიერების ასპარეზზედ, სულ ამისი წყალობა არის რომ სომეხი თავის ვინაობით იგი საუკუნოების განმავლობაში დაურღვევლად და გადაუგვარებლად შთება თვით შორეულს აღმოსავლეთის და დასავლეთის სახელმწიფოთა ხალხებთ შორის.

სომეხი თუმცა ადვილათა ჰკარგავს სომხურს ენას და მის მაგიერ ითვისებს სხვისას, ხოლო რაც შეეხება სარწმუნოებას ეს კი მათში ხელ-შეუხელად და დაურღვევლად შთება, ამის მხრით სომეხი იქამდისინ მეცადინეა და ისეთი მოხერხებულია, რომ იგი უცხოთა წინაშე არმც თუ ჰკარგავს თავის სარწმუნოებას, არამედ მას ავრცელებს სხვა ტომის ერშიაც და სხვანიც გადაჰყავსთ თავის სჯულზედ, ამის მაგალითებს

ჩვენ ერთობ მრავლად ვხედავთ საქართველოში. საქართველოში სომეხთა მხნე სამღვდელო და საერო პირთაგან ისე იყო მოწყობილი საქმე, რომ ქართველნი მრავლად უერთდებოდნენ გრიგორიანთ სარწმუნოებას.

სომხის ერი თავის ქვეყნიდამ გარდასახლებამ და აქა-იქ მგზავრობამ იგინი წინაც წასწია, ამ გარდასახლებით მათ გამოსცადეს დიდი შემთხვევები, მწარე წუთები, დევნა, ბევრს ალაგას გაცარცვა, სიღარიბე, გაჭირება და ხანდისხან განწირულებამდისაც მისვლა, ყველა ეს-კი მათს გონებას მომავლის ცხოვრებისთვის დიდის ოსტატურის სამზადისით ჰქარგავდა. მომავალში სომეხი ყველგან წინ მიდიოდა ცხოვრების მხრით, რადგანაც იგი ამისთვის ვაჭრობითაც წინაურდებოდა დიდათ, სხვათაგან დარბეულმა და დამონებულმა ერმა თავის ცხოვრებაში უპირველეს იარაღათ და სახსრად ფული და მრეწველობის ასპარეზი გაიხადეს საქმედ და იგინი მხოლოდ ამითღა იძიებდნენ მომავალში წინ წასვლას და ცხოვრებას. ასეთი მოსაზრება მათთვის მეტად სასარგებლოც იყო და თან საჭირო, აბა ასეთ მდგომარეობაში მყოფთ ერთათვის სხვა რა უნდა ყოფილიყოს საჭირო საქმეთ გამხდარი თუ არ მრეწველობა და ფული. სწორედ ეს გახლავსთ მიზეზი მისი რომ სომეხნი ყველგან დაწინაურდნენ და კიდევაც წინაურდებიან.

ჩვენ-კი, ქართველებმა, საქართველოს სამეფოს მფარველობის გულისთვის ბევრი რამ დავკარგეთ, ბევრს რამ წარმატებას გამოვეთხოვეთ, მუსულმანთა მეოხებით საქმე ისე მოეწყო, რომ ჩვენ დრო აღარ გვქონდა არც ვაჭრობისათვის, არც მრეწველობის და უკანასკნელ მეურნეობისათვისაც, ქართველთ მეურნეობას და სხვა ასეთებსაც მხოლოდ ცხოვრების მოთხოვნილების საჭიროების და კვალად მისდევდა. ყველა ასეთ საქმეთა და სამაგიეროდ ჩვენთვის ხმალი გახდა საჭირო, ხანჯალი და მშვილდისარი; ქართველი მხოლოდ თავის სამეფოს დაცვას უნდებოდა, მის თავდარიგს, ქართველისთვის მხოლოდ ომი, ომი შეიქმნა საქმედ, საქმედ ეს გაუხ-

დათ, ავი იყო, თუ კარგი, საზარალო თუ სასარგებლო, სხვის შეგნება ქართველს აღარ ჰქონდა, მისთვის საჭიროებას შეადგენდა ქუდზედ კაცის ძახილით მდევრის ძებნა, ანუ მდევების გაჩენა, რათა მით საქართველოს ერთობა უვნებლად დაეფარად. თვითონ მხოლოდ ამას აკვდებოდნენ, საომარ საქმეთა გაპიტალებას მისდევდნენ, სხვა რამ ცხოვრების საქმეთა ძიებას უცხო ტომის ძეთათვის სტოვებდნენ, ესეთ უცხო პირებათ საქართველოში სომხები იგულისხმებოდნენ და ამიტომ ქართველებს ესენი არც ომის ასპარეზედ გაჰყვანდათ და არც დიდის ხარჯით სტვირთავდენ. ასეთი გარემოება სომეხთაც მალამოსებ ევლინებოდა, გარემოება მათ აწინაურებდა, ეს ასეც იქმნებოდა ყველგან.

სომხებმა დაკარგეს თავიანთი მეფობა, ქვეყანა და იქ ყოფნის და ცხოვრების ძალა. მის მაგიერ მათ ყველა სავაჭრო და სამრეწველო საქმეებში წადგეს ფეხი წინა. ესეთი წარმატება მათთვის ერთის მხრით იქმნება კარგიც იყო, ვინ იცის, ამის განხილვაში ჩვენ ვერ შევალთ. ხოლო ვიტყვით იმასაც, რომ სომეხთა მსგავს მხვედრს ვერც ჩვენ ქართველები ავცდით, დღე და ღამე მუსულმანებთან ქვეყნის გულისთვის სისხლს ვღვრიდით, არავის არსად და არას დროს ერთ მტკაველ მიწასაც არ უთმობდით, ვწყდებოდით ამისთვის და მიტომ სხვა საქმეებს სომხებივით არ მივსდევდით, მაგრამ ვერც ამით გვეშველა რამე, უკანასკნელ რაკი ქრისტესაგან უშველელნი და უმწეონი შევმცირდით, ჩვენც დავეცით, ჩვენც მოგვევლინა მუსულმანთა მახვილის შედეგი, ვერც ჩვენ შევინახეთ ჩვენი წეს-წყობილება, ამის შეუნახველობა არც მოხდებოდა, რადგანაც აზიაში მუსულმანთა მახვილის დროშა ერთობ ფართოდ იშლებოდა. ასე და ამგვარად, ჩვენ დავკარგეთ ერთიც და მეორეც, ვერც ჩვენი წეს-წყობილება შევინახეთ და ვერც სხვა რამ სიკეთე მივიღეთ, უკანასკნელ წეს-წყობილების და ცხოვრების წესებითაც უკან ვრდომილნი მივეცით ხახა-მშრალს ფუყე ცხოვრებას და მოქ-

შედებას. ამის მხრით სომხები გვჯობიან ჩვენა, მართალია მათ თავიანთი მეფობა, ქვეყანა და ერთობა ადრე დაკარგეს, მიტომ მის მაგიერ მათ შეიძინეს ვაჭრობის ნიჭი, ხერხი, ლონე, თვალის გახილება, აღებ-მიცემა, ფული, ქარხანები და ბევრიც სხვა რამ, რაც ჩვენ ქართველებს ერთობ გვენატრება და რაც ხალხის ცხოვრებას დღეს კონკურენციით დიდს მეტოქობას უწევს.

ჩვენის მოსაზრების ცხადი დასკვნა ის გახლავსთ, რომ საქართველოში, როცა ქართველი ტომი უძლურებას მიეცა, მაშინ მათზედ ვაჭრობას და მრეწველობას დიდი ზეგავლენა ექმნებოდა და ამის წარმომადგენელნიც არა ერთს და ორს გაჭირებულს ქართველ კაცს მიაქცევდენ თავის სჯულსა და წეს-წყობილებაზედ, ეს მაშინ ქართველთ შორის შეუმცნეველადაც მოხდებოდა, რადგანაც ქართველი ერი საშუალ საუკუნოების შემდეგიდამ სარწმუნოებრივი კითხვის საქმეებში ინდიფერენტიზმს იჩენდა, მისთვის ყველა სჯული ერთი იყო, ოღონდ ქრისტიანი-კი ყოფილიყო და საქართველოში დაშთენილიყოს.

სომხები ვაჭრობას მისდევდნენ როგორც უცხო სახელმწიფოებში, ისევე საქართველოში, ამ გზით და ხერხით მათ დიდი უფლება მოიპოვეს თვით ბარბაროს ოსმალთა წინაშეც. ვაჭრობით და მრეწველობით ოსმალეთში ესენი გახდნენ სამაგალითონი, კონსტანტინეპოლს ამათ დახსნეს ქარხნები, სავაჭროები, კანტორები, ბანკები და ერთ დროს მთელი ოსმალეთი ხელში ჩაიგდეს, ამათვე მიიზიდეს მრავალ დაცემულ ერთა ყურადღება, მათ ეკედლებოდნენ მრავალნი გვემულნი და დაცემულ ტომთა ძენი. ასეთია მაგალითებრ ის გარემოება, რომ კონსტანტინეპოლს და ოსმალეთის სომხეთში, სომხები ძრიელ ხშირად ყიდულობდნენ ქართველთ ტყვეებს და უკანასკნელ ასომხებდენ სარწმუნოებით. ისიც ხომ კარგად ვიცით, რომ ოსმალეთის ქალაქებში არსებობდა სავაჭრო ბაზრები სადაც ქართველთა ძენი აშკარად ისყიდებოდ-

ნენ, დანაყიდის სულ საქართველოდამ იყვნენ წაყვანილნი, ზოგი გოთაულებთაგან ტაციობით და ზოგნიც მებატონეთაგან დასყიდვით. საქართველოს დასალუპათ ეს სენი ისე იყო წინ წასული, რომ დაყიდულებში ხშირად ერევნენ თვით უპირველ სახლის გვარისშვილის მეგვარენიც, რასაკვირველია ნაბიჭვრები, ნაყოფნი ჩვენის კეთილშობილთ ოჯახისშვილებისა; ასეთი პირები ოსმალეთში სომხებს ასობით უყიდნიათ და სწორედ ამათგანია სომეხი დადიანები, რომლის ერთი ფაშათაგანი დადიანი უკანასკნელ დროამდე ოსმალეთის შემძლე ფაშათ ირიცხებოდა. მაინც ოსმალეთში ვინც-კი იყვნენ სომეხთაგანი ასეთი ფაშები ყველა იგინი ქართველთ შთამომავალნი იყვნენ, რადგანაც მთელი ოსმალეთი გათათებულ ქართველთ გარეშე სავსეა თვით გასომხებულ ქართველებთაგანაც.

თუმცა ქართველებს დრო არ ჰქონდათ შრეწველობის და ვაჭრობის მართვის, მაგრამ მათში მცირედ მაინც არსებობდა ესა და ვიდრე ამის ასპარეზზედ სომხები გაჩნდებოდნენ, მინამდე ქართველნიც იყვნენ აქა-იქ, ამის მაგალითია ის გარემოებაც, რომ კახეთში XVII საუკუნემდე სულ ქართველ გვარის აღებ-მიცემის ხალხი არსებობდა, ხოლო ამ საუკუნის დამდეგიდამ-კი იქ მცირედ აქა-იქ სომხებმაც იჩინეს თავი, რომელნიც ვაჭრობას იყვნენ შეჩვეულნი და იგინი მთელს კახეთში ვაჭრობასაც მისდევდნენ, მათი რიცხვი დიდი არ იყო. უფრო ქალაქებში მიეცნენ ცხოვრებას, მაგალითებრ სიღნახს, თელავს. ასე რომ დღეინდელ სომეხთა რიცხვი რომელნიც კახეთში სცხოვრებენ, იგინი მოსულნი არიან საქართველოში XVII საუკუნეში, რასაკვირველია მცირედ და ზოგიც XVIII საუკ. განმავლობაში.

უნდა ითქვას, რომ კახეთშიაც სომეხთა რიცხვი უდიდესად შესდგება ქართველთაგან და მათი შთამომავლობა ქართულია, მაგრამ ჟამთა ვითარების მეოხებით იგინიც გახველლან გადაგვარების ბადეში, ე. ი. გასომხებაში. ასევე გახლ-

დათ მესხეთისკენ, და რაც აქეთკენ სომხები სცხოვრებენ და კათოლიკენი უმეტესად ქართველის გვარისანი არიან. ჩვენ თამამად ვამბობთ ამას, არც ეჭვი უნდა, რადგანაც სინამდვილეს თვით ცნობები აჩენს, ვინც ამას ჯერ დაიჯერებს, მაშინ იმან მიმოვლოს მთელი საქართველოს კუთხეები, ნახოს აქაიქ ზოგიერთ მიუვალს ყრუ ადგილებში, ანუ მიყრუებულს სოფლებში გრიგორიანთა რიცხვი და ის ამაზედ ცხადათ დარწმუნდება, რადგანაც იგი იქ ისეთ მიუვალს ადგილებში ჰპოვებს ქართველთ გრიგორიანთა კვალს, სადაც სომეხთა რიცხვის კვალი იქ არას დროს არ შესულა, იქ სომეხთ მისვლა კი არა და თვით ადგილობრივ მცხოვრებ ქართველთაც არ ჰქონიათ ქალაქ ალაგებში მისვლა-მოსვლა და იგინი ცხოვრებით ყოველთვის დაკეტილს რკალში ყოფილან მოთავსებულნი. აბა ბძანეთ ახლა თქვენ ის, თუ აქ რა უნდათ სომხებს და მათ შთამომავალთ თუ არ ქართველებს და ნამდვილ ქართველთ შთამომავალთ, ხოლო გარემოებისაგან გრიგორიანობაზედ გადასულებს და უკანასკნელ ამის საშუალებით გადაგვარებულთაც კი. სამწუხაროდ ეს გარემოება ჩვენში ისე შეუგნებლად მიდიოდა, რომ მას არ აკვირდებოდნენ თვით ქართველთ შეგნებულნი გვამნი, მეისტორიე მწერალნიც, თვით პლატონ იოსელიანიც კი ყველა ასეთ ქართველებს სჯულის გამო სომხებს უწოდებს. ამ გარემოებამ სხვათა ყურადღებაც მიიპყრო. პლ. იოსელიანისაგან ეს ხამი არ უნდა ყოფილიყოს. მას ასეთი წარმოდგენა ჰქონდა—გვაროვნებაზედ.

სულ ეს გახლავსთ და ამ გვარი ცნობები, რომ სომეხთ მწერლები ასეთ გრიგორიანებს ნამდვილ სომხის შთამომავლად სთვლიან. ამის საფუძველს თვით ქართველთ მეისტორიეთა ცნობებზედ აფუძნებენ. ჩვენ რაღა გვეთქმის ამაზედ, როცა თვით ჩვენვე ვამახინჯებთ ყოველივეს. ასეთ სოფელთა ქართველობა კი არა და ზოგიერთ სომხის მსწავლულნი იმასაც გაიძახიან, რომ მთელი კახეთი დიდის სომხეთის ნაწილს შეადგენსო და აქ მცხოვრებ ქართველნიც მთლად სომხის შთა-

მომავალნი არიანო. ამაზედ ბევრ გზის კამათიც ყოფილა. ეს დღესაც ხშირია და ევროპაში სომხის მსწავლულნი არამც თუ მარტოდ კახეთს ჰხვევენ ხელს, არამედ სამხრეთ საქართველოსაც კი არმენიად აღიარებენ, ამ 100 წლის განმავლობაში, სადაც კი ევროპაში კავკასიის ტომთა ქვეყნების შესახებ რუკა დაიხატა და დაიბეჭდა იქ სამხრეთ, საქართველო სომხეთად არის ცნობილი, საქართველო და ქართველობა გამქრალია. კახელთა სომხათ აღიარების ფაქტათაც აი რა ხდება სომეხთა წინაშე.

მოგეხსენებათ, რომ პირველ საუკუნოებიდამ ქართველნი და სომეხნი ერთ სარწმუნოებას ვაღიარებდით. უკანასკნელ მსოფლიო კრების შემდეგ, საქართველოს ერი ბერძნებს მიემხრო სარწმუნოების მხრივ და სომხები კი არა. ქართველთ ბერძნის ეკკლესია აღიარეს და სომეხნი კი ძველს სჯულზედ დარჩნენ, ასე და ამ გვარად, ქართველ სასულიერო წოდებას და მის გარდაწყვეტილებას უნდა დამორჩილებოდა მთელი ქართველთ ტომი და მათ ახალი, მსოფლიო კრებისაგან დადგენილი სჯული უნდა მიეღოთ. ეს ახალი სჯული ქართველებში ყველამ არ მიიღო, ვინც არ მიიღო, მაშასადამე ის დაშთა ძველს მამა-პაპის სჯულზედ, ე. ი. სომხურზედ. ამათი მფლობელი უნდა ყოფილიყოს სომხის სამღვდელოება, ანუ ძველი სჯულის წარმომადგენ მამანი. სწორედ ასეთი იყო კახეთის გარემოება, რომელიც სომხის სარწმუნოებით დაშთა კარგა ხანს და რომელსაც სომხის სამღვდელოება მწყემსიდა მათ განმათვისებლის მიმართვით. უკანასკნელი კი საქმე სახუმრო აღარ იყო, კახელთა სომხის სარწმუნოების მხრით განთვისება იწყებს ქართველთაგან და გვაროვნულად გარდაქმნა, ამ გარემოებას ყურადღება მიაპყრო კახეთის ბატონის ცოლმა დინარ დედობალმა და X საუკუნის დამდეგს, კახელთა რიცხვი სრულიად დაუკავშირა ქართლის ახალს ეკლესიას, ხოლო შიგა და შიგ აქა-იქ დაშთენ ისეთ ქართველთ სოფლის მცხოვრებნი, რომელთაც სომხის, ანუ ძველს სარწმუ-

ნოებას აღიარებდნენ, ამათი რიცხვი იმდენად მცირე იყო, რომ მათ ამიტომ ქართველნი ხმასაც არა სცემდენ. მათი ეკლესიის საფიქრი ჰქონდა, აი სწორედ დღეინდელი კახელთ სომეხთ რიცხვი შთამომავალია იმ ქართველთ გრიგორიანებისა, რომელნიც ზემოხსენებულს რიცხვიდამ თითო-ოროლა დაშთენ კახეთის სოფლებში. ეს სწორედ ასე გახლავსთ. ხოლო სომეხნი კი ყველა ამათ სომხათ აღიარებენ და ამ აღიარებას აფუძნებენ იმაზედ, რომ ყველა ამათ სომხის გვარები და სახელები აქვნდათ ძველადგანვეო. ამაზედაც ვიტყვით რამეს რათა საგანი და გარემოება კარგად აიხსნას.

ვინც კი ქართველთაგანი ძველადგანვე დაშთენ გრიგორიანთა ეკლესიის წინაშე, ყველა მათ სახელათა და გვარათაც იმ სახით და გზით ერქმეოდათ სახელები როგორც გრიგორიანთ ეკლესია ითხოვდა, მაგალითებრ ურთიერთის გასარჩევად ივანეს—ოჰანეზი, გიორგის—გეურქა, მათეს—მათეოს და სხვაც ასე, ერთის სიტყვით სამღვდელობა მონათვლის სჯულის საშუალებით ქართველებში იცავდა ნამდვილ ძირეულს სომხურს სახელებს და სულ ამის წყალობა გახლავსთ, რომ ჟამთა ვითარების წყალობით ქართველთ სომხის სახელები ეწოდა, სულ ამ გარემოების წყალობა არის, რომ ქართველებში გრიგორიანები ძველადგანვე გაჩნდნენ. მაგალითებრ XII საუკუნის ივანე და ზაქარია მხარგრძელნიც ქართველ გრიგორიანები იყვნენ. ამათ სომხის ეკლესიის წესების არაფერი იცოდენ. ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოებაც.

XII საუკუნეში, თამარ მეფის დროს, ქართველთა და სომეხთ სასულიერო პირთა კამათი რომ გაიმართა სჯულის შესახებ, მაშინ ერთმა მხარგრძელთაგანმა ასე უთხრა ბერების კრებას: მე სჯულებისა არაფერი ვიცი, თუ ვისი კარგია და მართალი და ვისი ტყუილი, მე მხედველი კაცი ვარ, მხედრობაში გაზრდილი, შეიკრიბენით და ისაუბრეთ, ვის საუბარსაც მართლად დავინახავთ, ჩვენც იმ სჯულს მივიღებთ“ ეს ცნობა „ქართლის ცხოვრებაᲘ“-შიაც არის მოყვანილი.

ასეთ პირებს კი, რომელთაც მხოლოდ სარწმუნოება აქვნ-
დათ სომხის, ყველა სომხის ტომის კუთვნილებათ სთვლიდა, აბა
დავაკვირდეთ თუნდა იმ გარემოებას, თუ დღეინდელ არყუ-
თაშვილებს რა სცხიათ სომხობის. არაფერი? იქმნება სჯულით
აკუთნონ თავიანთ თავი სომხობას, თორემ სხვა არაფრით იგი-
ნი მათ არ ეკუთვნიან. გარდა ამისი იგინივე ირიცხებიან ქა-
რთველ თავადიშვილათ, საქართველოს სამეფოსაგან დამტკი-
ცებულად და მისავე კუთვნილებად. მაგრამ რომ ჰკითხოთ ვის-
მეს ამათ შესახებ, იგი გეტყვით, რომ სომხები არიანო. ასეთ
წარჩინებულ გვარის ქართველ გრიგორიანები ძველად საქა-
რთველოში მრავლად ყოფილან, მერე მოსპობილან იგინი, ან
აქეთ-იქით გარდახვეწილან. ჟამთა ვითარების წყალობით გვა-
რებსაც გამოიცვლიდნენ. არის ისეთი მაგალითებიც, რომ სა-
ქართველოში, სხვა-და-სხვა სარწმუნოების ერთაც უცხოვრი-
ათ, ნამეტურ თათრის შთამომავალთ, ესენი დაწინაურებუ-
ლან საქართველოს მეფეთა წინაშე, შემდეგ ამათ ქრისტიანო-
ბაც მიუღიათ, თავიანთი რჩევით სომხის სარწმუნოებას მი-
ჰკედლებიან. ამისთვის არც სამეფო პირნი გამხდარან წინა-
აღმდეგნი, რადგანაც როგორც ვსთქვით ქართველ მეფენი და
ხალხი სჯულზედ ინდიფერენტიულის შეხედულების იყვნენ.
აი ასეთ სომხის მოდგმას ეკუთვნიან საქართველოს აზნაურის-
შვილები — ყორღანაშვილები, რომელნიც საქართველოში
მცხოვრებნი მონგოლების შთამომავლად ითვლებიან. მათ თავი-
ანთი გვაროვნობის ისტორია არ იციან, ამიტომ იგინი თა-
ვიანთ ვინაობასაც სომხათ აღიარებენ.

საქართველოში, ქართველთ წინაშე სომხის სარწმუნოება
სულაც არ იგმობოდა ეს ისე, როგორც იგი სხვაგან იყო,
ქართველთ მეფენი ამ სჯულს ისე ადიდებდენ და მფარვე-
ლობდნენ როგორც თავიანთს, მისი გარჩევა მათ არ ჰქონ-
დათ, სომეხნი კი ამ პატივისცემას სხვანაირის თვალით უმ-
ზერდნენ. საქართველოს სამეფოს რომ მათზედ ცუდი, ანუ
შემავიწროებელი წარმოდგენა ჰქონიყო, მაშინ არც ერთი სო-

შეხიც არ დარჩებოდა საქართველოში თავის სჯულით ჩვენს დრომდე, რადგანაც ძველის ძველადგანვე ქართველთა და სომეხთ შორის ნათესავობა ხშირი იყო და ამ ნათესაობის განმტკიცებას აძლიერებდა ის პირობებიც, რომ საქართველოში, შვილი მონათვლის დროს, ქრისტიანებთ შორის მამის სჯულზედ უნდა მონათლულიყოს. ასე: სომეხი ქართველ ქალს შეირთავდა, უსათუოდ შვილი მამის სჯულით უნდა მონათლულიყოს და არა ქართველის, თუმცა სახელმწიფო სჯული ქართული იყო. ეს გარემოება იქამდე თავისუფალი იყო, რომ არამც თუ მარტოდ მამის მეუფროსობით ინათლებოდა შვილი, არამედ ხანდიხან აქა იქ ქართველი რომ სომხის ქალს შეირთავდა, მოხდებოდა ისეთი შემთხვევა, რომ ქალი პირობას ჩამოართმევდა საქმროს, რომ ზოგი შვილები ჩემს სჯულზედაც მოინათლონო, ე. ი. სომხურად, თორემ არ გამოგყვები ცოლათო. ხშირად სიყვარულის წყალობით საქრმოსაც პირობა მიუცია, თავის სჯული დაუთმია, შვილი სომხის სჯულით მოუნათლავთ ე. ი. დედის სჯულით, ხოლო გვარი კი მამის დაშთენია, ასეთია მაგალითებრ გამყრელიძენი, დღეს შანშიევათ წოდებულნი, შაბურიშვილი, დღეს შაბუროვი, სანდაძე „მშაკით“ სანდოიანცი, ღვინიაშვილი — ღვინიევ, მეღვინოვი და მრავალნი სხვანი ენით დაუთვალავნი.

ქართველი ასეთის გულ-გრილის თვისების იყო სჯულზედ, მას ყველა ერთნაირ სჯულად მიაჩნდა ოღონდ ქრისტიანი კი ყოფილიყოს, თორემ ეს მისთვის სულ ერთი იყო. მუსულმანობას კი ადვილად ვერ ეთვისებოდა, ერს გარდა თვით ქართველი სამღვდელოებაც ასეთი იყო. ქართველ სამღვდელოებას საშუალ საუკუნოების შემდეგ აღარაფერი ზრუნვა არ აქვნდა ქართველის ტომის სარწმუნოებრივი მხარეების და მათ მფარველობის. ქართველთ სამღვდელოების წინაშე, ქართველთ შორის ადვილათ ავრცელებდნენ ყველა სარწმუნოებას. სარწმუნოების წყალობით ქართველთ ასხვაფერებდნენ კიდეც და ყველა ამაებს ქართველი სამღვდელოება კი თით-

ქოს არ გრძნობდა, ყურადღებას არ აპყრობდა. ამის ცხადი საბუთები ნათლად არს მოყვანილი მიხეილ თამარაშვილის ცნობებში *).

ახლა მოვიყვანთ ამის დასაბუთებელს ცნობებს. XVII საუკუნის დამდეგს, საქართველოში სცხოვრობდა წმ. ბასილის კრეპის არქიმანდრიტი ნიკიფორე ირბახი. მცოდნე ევროპიულის და აზიურის ენების, ქართველთ მეფეთა ელჩი, რამდენჯერმე ყოფილი ევროპის სახელმწიფოებში, რომში პაპის წინაშე ამან კათოლიკობა მიიღო. საქართველოს შესახებ „კონრეგაციას“ მრავალჯერ შესჩივლა. სხვათა შორის ერთხელ მოახსენა „კონგრეგაციას“, რომ საქართველო იქამდე მოუძლურდა, რომ იქ ქართველებს თათრობის გარეშე, ძრიელ მრავლად ასომხებენ კიდეცო. სომეხნი ქართველთ მებატონეთაგან ყიდულობენ მათ გლეხებს და მერე ყველა ესენი თავიანთ სჯულზედ გადაჰყავთო, გადაჰყვანდათ წინეთ და დღესაც გადაჰყავთო, ასეთ გასომხებულთ რიცხვი ერთობ დიდიაო. 1640 წ. საქართველოდამ, ავგუსტიანელების ორდენის ძმას ამბროზიოს „კონგრეგაციისათვის“ ასეთი წერილი მიუწერია:

„ჩვენი მონოზნები (ე. ი. ლათინის) ამ ქრისტიან ქართველებში დიდს ხიკეთეს ქმნას შეიძლებდნენ, რომ მათ შეძლება ჰქონდესთ ქართველთ სოფლების სეიდვის იმ გვარად, როგორც ამას სომხები სჩადიან. თუმცა ქართველებს სომხების დიდი სიმძულვარე აქვსთ, ნამეტურ სარწმუნოების მხრივ, გარნა როდესაც სომხების უმები ხდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესზედ. ქართველები უეჭველია დიდის სიამოვნებით მიიღებენ ლათინის წესსა, თუ ჩვენი უმები გახდენ“.

ასეთ ცნობებს გარდა არის ისეთი ცნობებიც, რითაც ლათინის ბერები შესჩივიან „კონგრეგაციას“, რომ ქართვე-

*) ისტორია კათოლიკობისა საქართველოში მ. თამარაშვილისა, 1903 წ., თფილისი.

ლების გაფრანგების საქმეში ძრიელ ხელს გვიშლიან აქაური სომხებიო. თვითონ რომ ქართველებს ასომხებენ მით არაფერია მათთვისო და ჩვენ თუ გავაფრანგეთ ვინმე, იმას კი გვიშლიან, ჩვენს საქმეში ერევიან და აღარ იციან თუ როგორ შეგვიშალონ ხელიო, თვით ქართველებს აშკარად ყიდულობენ, აშკარად გადაჰყავსთ თავიანთ სჯულზედ და ჩვენ კი გვიშლიანო. ბერები „კონგრეგაციას“ ამას მიტომ შესჩივიან, რადგანაც მათგან ყურადღებას ითხოვენ. ესეთი შემთხვევები ქართველთ შორის მრავლად მომხდარა, სომხებს ძრიელ ხშირად გადუყვანიათ ქართველები თვის სჯულზედ, ქართველთ ნაყიდ ყმების ამათ საითაც უნდოდათ იქით წაიყვანდნენ და ამიტომ ძრიელ ხშირად მიერეკებოდნენ ქვემო ქვეყნებისაკენ და იქაც ასომხებედნენ უფრო თამამად და თავისუფლად. ამის ნიშან-წყალია მისი ცნობები, რომ დღესაც ქვემო ქვეყნელთ სომხებთ შორის ძრიელ ხშირად შეხვდებით ისეთ სომხებს რომელთაც ქართული გვარები აქვსთ, მხოლოდ მცირედ გადაკეთებულნი, ანუ სომხურად გადასხვაფერებული.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ სომხის სამღვდელოება და ხალხი კათოლიკობას მტრობდა, მაგ სასტიკათ უშლიდნენ ქართველთ გაფრანგებას. სომეხნი ქართველებს აშინებდნენ, რომ თქვენ არ გაფრანგდეთ, თორემ ბოლოს ინანებთ, ფრანგები ბაყაყ ჭამიები არიანო, გველებსაც სჭამენო, სჯული ცუდი აქვსთ, მურდალიო. ბაყაყის მჭამლის ზიარება და ცხონება არ შეიძლებაო. გარდა ასეთის მტრობის იგინი კათოლიკეთ სამღვდელოების წინააღმდეგ ჰრაზმავდნენ თვით მთავრობასა და სამღვდელოებასაც, თუმცა ხშირადაც ვერას აწყობდენ და ლათინის ბერების მაღალი შნო და გამჭრიახობა მათგან მოზღვავებულ მტრებთა წინაშე სასტიკ ფარათა და ხლმათა სდგებოდა. აშათი ენერგიული შრომა ყველას სძლევდა და უკანონოდ გამოწვეულს ბოროტებასაც სასტიკად მუსრავდა. ლათინის პატრების ასეთი ენერგიული ცდა და შრო-

მა რომ არ ყოფილიყოს, უიმისოდ თქვენი მტერი მათზედ სომეხთა მტრობა დიდათ ინავარდება და იუფლებდა. მაგრამ ეს ასე ვერ ხდებოდა და სომეხთ სამღვდელოების წადილს ყოველთვის ძლევდა ლათინის ბერების ნიჭიერი ცდა. ასეთ მასალების მოყვანა აქ მეტი არ არის საჭირო, საგნის გასარკვევად აქ მოყვანილი სამი ცნობაც კმარა.

აქ ამაზედ ეჭვს ნურავინ იქონიებს, ქართველი რაკი ერთხელ დაუძლურდა, მერე მისი საქმეც უკულმა წავიდა, მათ თვალთ წინ ნახევარ საქართველო გათათრდა, ნახევარმა ქართველობამ აიღო ხელი თავის მამა-პაპის სჯულსა და ანბანზედ და აბა გასომხებას რაღა დაუშლიდა, გასომხება ხომ გათათრება არ იყო, გასომხებაც იგივე ქრისტიანობა იყო, იგივე სჯული რაც ქართველების, ამისთვის ქართველებს დავა არ უნდა გაეწიათ. მიტომიც იყო რომ ქართლსა და კახეთში სომეხთა რიცხვი ძველადგანვე იდგავდა ფეხს. დღეს ამ კუთხეებში მათს რიცხვს ფეხი კარგად აქვს გამაგრებული და მათ შორის, ანუ ძირეულ ქათველთ გვერდით მარტივად იდგამს ფეხს სომხური ენა, მისი ტრფობა და გასომხებულ ქართველთ გადაგვარებაც. ყველა ამ საქმეთა მოხერხება ქართველთ წინაშე აშკარადა ხდება, ამის ნაყოფი მათში დიდის ოსტატობით ითესება და ქართველნი კი მასზედ კრინტს, ხმასაც არ იღებენ, ყოველივეს უყურადღებოთ სტოვებენ და თვით ქართველ გრიგორიანებიც ისე გათახსირებულან, რომ მათ ერთი ცნობაც არ ებადებათ მის შესახებ, რომ იგინი ტომით ქართველები არიან და მხოლოდ სარწმუნოებით გრიგორიანები. ამ გარემოების წყალობით საქმე ისე მოეწყო, რომ დღეს უკვე ფეხი აიდგა აქა-იქ სომხურმა ენამ, საქართველოს ბევრს მიყრუებულს კუთხის მცხოვრებთ ქართველთ შორის თქვენ ადვილათ ჰპოვებთ ამის ცნობას და მათში იმასაც, რომ ისინი სომხები არიან, სომხის შთამომავალნი და არა საქართველოში მცხოვრებ ქართველთ გვარის მონათესავენი. სწორედ ამ გარემოებამ გამოიწვია მათში იმ საქმეთა პატივისცემის პი-

რობები, რაის წყალობითაც მთელის საქართველოს სოფლებში მცხოვრები სომეხთა აღწერეს და ამ რამდენიმე წლის წინეთ ჟურნალ „მურჯში“ მოათავსეს. იქ ყველა ამათ „ქართულად მოლაპარაკე სომხებს“ უწოდებენ, ანუ მათებურადვე „ერაცა ხოს ჭაიოთ“. მაგრამ ეს არ გახლავსთ სწორე. იგი საღს მოსაზრებას მკაცრად ეშესაბამება.

აღსანიშნავია აქ ის გარემოებაც, რომ ქართველთ შორის, გრიგორიანობა ისე არსად ვრცელდებოდა, როგორც საქართველოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში, ანუ დღეს სომხეთად წოდებულისკენ. მიზეზები ამისი ცხადია, რადგანაც საქართველოს სამხრეთი ნაწილი მჭიდროთ არის მიკრული არმენიის ნაწილზედ. ამას რაღა ფიქრი უნდა რომ სომეხნი იქ უფრო ადვილათ იქონიებდნენ სარწმუნოებრივ მხარეებზედ გავლენას. მთელს ამ კუთხეში ვერ ნახავთ ერთ სოფელს, რომ იქ ქართველებთან ერთად და ან კერძოთ მთელი სოფელი სომხის მექონ სარწმუნოებით არ იყოს მოფენილი, ენით კი ყველა იგინი ქართველნი არიან, სრული ნიშან წყალი ქართულის გვარის და სახელებისა.

აი ეს სოფლებიც: ნათლუხი, აქ არიან მრავალნი ქართველ გვარისანი გასომხებულნი, სოღანლუხს, კრწანისს, შინდისს, ტაბახმელას, ხატის თელეთს, წალაჰყურს, თელეთს, კუმისს, ვაშლოვანს, ერტის, ღოუბანს, ბორბალოს, მუხათს, კოდას, მარაბდას, მარნეულს, ჭოლაგაურს, პატარა შულავერს, დიდს-შულავერს, ახტალას, მადანს, სპილენძის მადანს, დარბაზს, გოგრაშენს, ახბულახს, ვანაძურს, კოლაჩს, ბორნას, ლალკანათს, კარანდუხარს, ბაიტალოგლას, სოფელს, ზემო სარალს, ქვემო სარალს, ბაგანოს, ბოლნისს და სხვაგანაც. ამ სოფლებს გარდა შამშადილს, ყაზახს, ბორჩალოს, ყარაბახის საზღვრად, შულავრისკენ და ბამბაკისკენ ქართველთა იყო 240 სოფელი. XVII საუკუნის შემდეგიდამ ეს სოფლები შემცირდა ქართველთ მცხოვრებთა რიცხვით, ყველა იგინი სპარსეთს იქმნენ გადასახლებულნი, მათ მოადგი-

ლეთ აქ გამრავლდნენ თათრები და სომხები, ჟამთა ვითარების წყალობით ამ სოფლებს ყველას საერთოდ შეეცვალათ ქართული სახელები და მის მაგიერ თათრული ეწოდათ. ამ სოფლებს ისე აქვსთ სახელები შეცვლილი, რომ ძნელათ მათ ქართულის რამელა შეეტყოს, ზოგის ქართულ სახელებს ვახუშტიც მოიხსენებს და ზოგსაც აქ დაშთენილ ქართველთ ძველ შთენნი ღალადებენ. ასე და ამ გვარად მოისპო აქ ქართველთ ხსენება. ვინც კი შავს ბედს გადარჩა, არ გადასახლდა და აქ დაშთა, მათი ნაწილი ქართლის სამღვდელოებისაგან მიტოვებულ იქმნენ და ამიტომ უმეტესს ნაწილის მათი ზოგი სომხებს შეუერთდა და ზოგიც თათრებს, ზოგი ძალით, ზოგი ნებით, დროის წყალობით მათ ქართული ენაც დაივიწყეს და ასე და ამ გვარად ამ ვრცელს კუთხეში სადღეისოდ ამოვარდა ძირიან ფესვიანად ქართული ენა, ამის მაგალითია თვით წინწყაროს და წალკის ქართველთ ვითარება, რომელთაც ქრისტიანობა შეირჩინეს, მაგრამ ნაცვლად მის დაკარგეს ქართული ენა და დღეს თათრულად ლაპარაკობენ.

ჩვენი მოსაზრება რომ მართალია, ამას ასაბუთებს ის გარემოებაც რომ მთელ ამ კუთხის ადგილებთა მებატონეთა რიცხვი ქართველთაგან შესდგება, უმეტესი ადგილები ეკუთვნის უპირველეს სახლიშვილებს ქართველთ თავად-აზნაურებისას, მაგალითებრ: ბარათაშვილებს, ორბელიანებს, ციციშვილებს, მუხრან-ბატონს, არყუთაშვილებს, ჯორაშვილებს და სხვათა. აზნაურთ შანშეშვილებს, ზავრიშვილებს, საგინაშვილებს და მრავალთაც სხვებს, ყველას მამულში სომხეთის საზღვრამდე მრავლად სდგას ქართველთ ნაშთნი: საყდარნი, ციხენი, კოშკნი და სხვა რამ ძველთაგანნი ამ კუთხის ოდესმე ქართველთ საკუთრების ნიშან წყლათ. ძველადგანვე აქ რომ ქართველთ რიცხვი ცხადათ იყო მოფენილი, ეს სჩანს იქიდამაც, რომ ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში ბევრს ალაგას აღწერს ამ კუთხის სოფლის მცხოვრებთ, მათ რიცხვს სარწმუნოებითაც საზღვრავს და ბევრს ალაგას ამბობს, რომ ამ

სოფელში თუმც ქართველებთან სომხებიც სცხოვრებენო, მაგრამ მათ სომხების არაფერი აქვსთ, ქართულად მოლაპარაკენი არიან და ქართული კაცის ზნისა და ხასიათის მექონიო.

რაღა ფიქრი უნდა ამას რომ ეს ასე იქმნებოდა, ვინაიდგან ეს ქართველ-სომეხნი იმ დროს ახლად იქმნებოდნენ გრიგორიანობაზედ გადასულნი. დღეს კი ამ სოფლის ქართველთ შორის ეს ასე არ არის, აქ სომხური ყველამ იცის. ჩვენ ცნობების სრული სიმტკიცეა ის გარემოებაც, რომ მთელს ამ კუთხეში ძველად სამი საეპისკოპოზო არსებობდა და ესენი მწყემსიდენ ამ კუთხეს ქართველთ და მით ვერც კი ჰყოფნიდნენ, დღეს კი მხოლოდ ერთი საბლაღოჩინო არის, ამასაც ძლივს შეადგენს. ამ კუთხეში ხალხს გარდა უცხოელებმა დაიკავეს თვით დიდრონი ტაძრები ქართველთა და მისი მამულებიც, ვერანად ქცეულს კუთხეს ყოველთვის ასე ემართება. ამ კუთხეში დაშთენილს ქართველთ შემუსვრილთ შთენი განცვიფრებაში მოჰყავსთ თვით თანამედროვე მოგზაურნი, დღეს, აქაურს ძველს ქართველთ მონასტრებს რუსის ბერებმა დაუწყეს განახლება, მაგალითებრ განაახლეს—კაბენის მონასტერი კოჯორთან, ახტალისა და ახლა ბოლნისის სიონის განახლებასაც ჰფიქრობენ. ასეთია ამ ვრცელი კუთხის ვითარება ქართველთ ისტორიაში. ჩვენ არ ვიტყვით იმასაც რომ ვითომც აქეთ ნამდვილ სომხის შთამომავალთ რიცხვი არ იყოს, არა, ესეც მრავალი გახლავსთ და მასთან ნამთვილ სომეხთ შთამომავალნიც, მაგრამ იმასაც ვიტყვით რომ მათ გვერდით მოიპოვებიან ისეთ ქართველთ შთამომავალ გრიგორიანებიც რომელთაც ჟამთა ვითარების წყალობით დაუკარგავთ ქართული ენა, ზნე, ხასიათი დროის წყალობით თვით სახის ნიშანიც წასვლიათ, წარხოცვიათ და დღეს ნამდვილ სომხებთან მათ ვერავინ განარჩევს, რადგანაც მათ გვარებიც ძირეულად შესცვლიათ.

ქართლში მცხოვრებ სომეხთა და ქართველ გრიგორიანებთა შესახებ ვიტყვით შემდეგს: XIX საუკუნის დამდეგს,

ქართლში სომხები სცხოვრებდენ შემდეგ სოფლებში ქართველებთან ერთად და ზოგს ალაგას ცალკეც: გორს, ახალგორს ახალქალაქს და ცხინვალს ძველად გადმოსულნი. შემდეგ დროს ესენი გაჩნდნენ სოფ. წაქვას, იტრიას, ხანდაკს, სურამს, ოსიაურს, ვაყას, ატოცს, დირბს, ბრეთს, ურბნისს, რუისს, ტინის ხიდს, ახალ დაბას, ვარიანს, ზედქცეულს, შინდისს, თამარაშენს, ტყვიავს, კიწაქისა, სატლეს, არცევს, მეჯვრისხევს, ბერბუკს, სველნეთს, ხელთუბანს, ზერტს, უფლის ციხეს, ჭალას, კასპს, ქარელს, ძელს, გრაკალს, ხოვლეს, ყარაგაჯს, ზემო ხანდაკს, სასირეთს, მეტეხს, ახალქალაქს, კავთისხევს, ჩოჩეთს, ურიათუბანს, ნიაბს, საღოლაშენს, ძეგვს, ნიჩბის, ავჭალას, წყნეთს, ცხეთას, დუშეთს, ტყვიავს, ძევერას, ახრისს, ლამის ყანას, დამპალას, მჭადის ჯვარს, ჩილერტს, ებნის, ჯანაურს, ფასანაურს, მუხრანს, დუეს, ხაშურს, ალსს, ბერშუეთს სხვა სოფლებში. ზოგში ოცი კომლი ცხოვრებს, ზოგში მეტ ნაკლები ამათ აქ ჩვენ არ ვასახელებთ.

ვგონებთ, ამ სოფლებში ჩვენ ბევრს ალაგას მოუხსენებელი დაგვრჩა ისეთი სოფლები, რომლებიც ქართლის ისეთ მიუვალს, მიყრუებულს კუთხეებში სძევს, სადაც კაცი ადვილად ვერ მიუდგება. ვგონებთ მკვითხელი უამისოთაც უნდა გაჰკვირდეს, რომ ქართლის სოფლებთ შორის სომეხთ რიცხვი ამდენ სოფლებთ შორის ყოფილა მოფენილი. ამ სოფლების შესახებ უნდა მოგახსენოთ, რომ აქ ყველა სოფლებში სომხებს არა აქვსთ თავიანთი საკუთარი ეკლესიები,, პატარა სოფლების ეკლესიები მწეირილია დიდს სოფლის ეკლესიებზედ. მცხოვრებნი ქართველთ შორის ისე არიან არეულ-დარეულნი რომ მათი გარჩევა ყოვლად შეუძლებელია, შეუძლებელია მით უფრო, რადგანაც მათში რამდენათაც სომხის შთამომავალნი მოიპოვებიან, იმდენივე ნამდვილ ქართველის ტომის სომეხ გრიგორიანებიც არიან, ნამდვილ ქართველის მოდგმისანი.

ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც რაც სომხები საქართვე-

ლოში მოდიოდნენ, თავის დღეში ამ მოსულთ ფეხი ამ მიყრუებულს კუთხისაკენ არ წასულა, იქ ესენი არას დროს არ მიჰკარებიან საცხოვრებლად. სომხებს საქართველოში სულ რამდენსამე ალაგას ჰქონდათ ფეხი გამაგრებული და აქვე ჰქონდათ თავიანთი ეკლესიები, ჰყვანდათ მოძღვარნი. მოძღვართა რიცხვი იქამდის იყო მცირე რიცხვ მრავლობით, რომ მთელს საქართველოში მათ ერთი ეპისკოპოზიც არ ჰყვანდათ, ეპისკოპოზი რათ იქნებოდა საჭირო, როცა მათი ერის რიცხვი საქართველოში არც იყო დიდი. ხოლო ის კი უნდა ითქვას, რომ ვინც იყვნენ მათში ყველა იგინი იყვნენ მხნენი და მცდელნი, მჯობნი ქართველ სამღვდელოებაზედ და ცხარე მეტრფენი თვის თანამერჯულეთ გამრავლების და გაჩენის. გარდა ამისა მათ უფრო მეტი შნო შესწევდათ ერში სიყვარულის განთესვის, ერის დაახლოვების და მოქალაქურად გამცნების, ეს ხომ მოგეხსენებათ, რომ იგინი მოქალაქობით და მამულისშვილობით ქართველთა სამღვდელოებას ბევრად სჯობიან.

სომხის სამღვდელოება ყოველთვის უფრო თავისუფლად მოქმედებდა, ყოველთვის უფრო აყვარებდა მრევლს თავს, ვინემც ქართველთა, სომხის სამღვდელოების დევიზს ეს შეადგენდა, ძმათა სიყვარული, ქართველთა და სომეხთა შორის სრული მშვიდობა და პატივის ცემა, ერთმანერთის მფარველობა და გატანა. ეს ასეც უნდა ყოფილიყოს მათგან, იგინიენებას აძლევდნენ სომხებს რომ ამათ ქართველთ ეკლესიებში ევლოთ, იქ სადაც სომხის ეკლესიები არ იყო, თითქმის საზიარებლადაც კი მომზადებულიყვნენ, სეფისკვერიც აეღოთ, ხოლო ზიარებით კი სომხის მღვდლისაგან უნდა ზიარებულიყოს, ეს კი არ დაეტოვებინა უყურადღებოთ. ამ გარემოებამ რაგორც სომხები დაუახლოვა აქა იქ ქართველთ ისევე ქართველები მათ. საქმე ისე მოეწყო, რომ ქართველთა და სომეხთა ერთმანერთის ეკლესიებში უეჭვოთ იწყეს სიარული და ლოცვები, სხვა და სხვა დროს დღესასწაულების გადახდა სა-

ერთოდ სადმე საყდრის გვერდით, ღამის თევა, ლხინი, აღთქმის დადება, შესრულება და სხვანი.

იყო ხოლმე ისეთი შემთხვევებიც, რომ ქართველი შეუთქვამდა, რომ ჩემი შვილი ამა და ამ სომხის ეკკლესიას, ანუ ხატის დღეობას უნდა მოვნათლოვო, მართლაც დანიშნულ დღესასწაულ დღეს რომელიმე სოფლიდამ წაიყვანდნენ იქ ქართველთ ყმაწვილს და სომხის მღვდელი მონათლავდა სომხურად. ამაზედ წინააღმდეგი არავინა სთქვას, მარტოდ თფილისსს მახლობლივ თელეთის წმიდა გიორგში, კრწანისის ეკლესიაში და შავ-ნაბადას რამდენიმე ასი ქართველია მონათლული, თელეთის წყალობა არის, რომ მის გარშემო მთელი ქართველთ გრიგორიანები დღეს თავიანთ თავებს ნამდვილ სომხათ აღიარებენ. ასეთმა გარემოებამ საქართველოში 1830 წლამდე გასტანა. ამ საყდრის საშუალებით დიდი ძალი ქართველობა მოესხლიტა თავის ვინაობას, ასეთ გათვისებულთ ქართველთა რიცხვით სავსეს თვით თფილისი. მერე ისიც უნდა ითქვას, რომ ერთ დროს, თელეთის წმიდა გიორგი, შავ-ნაბადა და კრწანისიც ქართველთა საყდრები იყო, მის გარშემო ქართველნი სცხოვრობდნენ, ხოლო ჟამთა ვითარების მეოხებით აქეთ ქართველთ სამღვდელოება უძლურ იქმნა, მათ მრევლის მოვლა აღარ შაეძლოთ, მრევლი კი არა და თვით ტაძრებსაც კი სტოვებდნენ უპატრონოდ, ოხრად, აღარც მოვლის თავი ჰქონდათ, აღარც სახსარი სარწმუნოებრივის ვითარების, მათს გამუდმებულს ვითარებას მხოლოდ მუსულმანთა მტრობა შეადგენდა, მათთან ომი და სისხლის ღვრა, საყდრის მოვლის და ქართველის სჯულით შემოფარგვლისთვის აღარავის სცხელოდა.

ამით სარგებლობდნენ სომეხთა სამღვდელონი და იგინი მოგზაურობდენ სოფლიდან სოფელს, თვით მიუვალს მიყრუებულს ქართველთ სოფლებში და იქ ქართველებს ხშირად სომხურად უნათლავდენ ყმაწვილებს, აქორწინებდნენ, ამის მოდავე მათ წინაშე აღარავინ იყო, რადგანაც ქართველთ მის-

შეგნების ძალა აღარ შესწევდათ. მათთვის სულ ერთი იყო, ოღონდ ქართველი მოუნათლავი არ დარჩენილიყო, დაუსაფლავებელი, თორემ იგი ვისაც უნდა დაესაფლავებინა, გინდ ქართველს, გინდ სომეხს, ორივ ხომ ქრისტიანები იყვნენ. დღე დღეისად სომხის სამღვდელოების მხნე მეცადინეობამ და შრომამ საქართველოში, ქართველთ შორის, თვით ქართველთ გვართაგან სომეხნი ისე გაამრავლეს, იგინი ისე მოჰფინეს, რომ XVIII საუკუნეში, თითქმის ყველა ქართველთ სოფელში 3—5 კომლი სომხის მაღიარებელთა რიცხვი გააჩინეს და მათ ყველგან დანერგეს სომხის მოძრაობის სამერმისო ბჭე.

სომხის სამღვდელოებას რომ უფრო მძლავრად ემოქმედნა ქართველებზედ, ამიტომ იგი ახლა გადაბირებულ ქართველთ არ უშლიდნენ თვით ქართველთ საყდრებში სიარულს, ლოცვის მოსმენას და ზიარებასაც კი. მხნე მოძღვართ კლავები არამც თუ მარტოდ ქართველ ერს ეფინებოდა გარს და ეთვისებოდა, არამედ ესენი ეპატრონებოდნენ თვით ქართველთა დიდრონ ტაძრებსაც კი, ისეთ ტაძრებს როგორიც ახპატია, სანაინი, ბეთლემის მღვთისმშობელი, ბოლნისის სიონი, ჭიხაელის საყდარი და თელეთი დიდის მამულებით. მარტოდ თფილისში ქართველების ოთხი საყდარი აქვსთ დაჩემებული და გასომხებული, ესენი არიან ფეთხაინი, წმ. მიხეილის საყდარი, დიდი მეიდნის თავზედ წმ. გიორგისა და მეტეხის ალმართზედ, პატარა საყდარი.

ქართლში, ქართველთ შორის, სადაც კი სომხის სჯულს ავრცელებდნენ, იქ მათ შორის, რასაკვირველია, ყმაწვილებთა მონათვლის დროს, მათ სამღვდელოთ ქართველთ ოჯახებში თან შეჰქონდათ სომხური მამაკაცის და დედაკაცის სახელების დარქმევა და ამას გარეშე ზოგს გვარებსაც კი უცვლიდნენ. ყველა ეს იყო წესი მათის სჯულიერებისა, ხოლო ამ წესიერებასა კი განმათვისებელი ხასიათი ჰქონდა ქართველების თვით ქართველთაგან. მათ მცირედ უნდა შეესწავლად სომხის მღვდლის პატივისცემა და სომხური ენა, რაც სჯულის თავს

შოვალეობას შეადგენდა. თუმც სომხის სამღვდელოება თანასწორი იყო სჯულის საქმის შეხედულებაში, ხოლო უპირატესობის განმათვისებლობით კი მოქმედებდა ხალხში და სულ მისი წყალობა იყო რომ შიგ შუა გულს ქართლის სოფლებში ასე მრავლად დანერგეს სომხის მცნება, სომხური დედა ჰაზრების პატივისცემა. საქმე ისე მოეწყო, რომ დღეს, მთელს ქართლში ველარც ერთს ვერ ათქმევინებ, რომ იგი ქართველი გრიგორიანია, რომ მას მარტოდ სჯული აქვს სომხისა და ენა და მოდგმა კი ქართველის, ამის ცნებაც კი არ არსებობს მათს თავში, თუმცა უმეტეს ნაწილს გვარი და სახელებიც ნამდვილი ქართული აქვსთ, მაგრამ მაინც ისე არიან გადაბირებულნი, რომ იგინი არც ამ გარემოებას აკვირდებიან.

აი ასეთია გარემოება ქართლში ქართველთ შორის გრიგორიანების ვრცელებისა და ვიტყვით იმასაც, რომ ესეთი გარემოება არამც თუ გლეხთა შორის იყო, არამედ თავად აზნაურებთ შორისაც, მაგალითებრ ხელთუბნის თუმანიშვილები უნდა იყვნენ ძველადგან მომდინარენი ქართველთაგან, ხოლო შემდეგ დროს დაკავშირებულნი გრიგორიანობასთან, ზოგნი კათოლიკობას. ესენი უნდა იყვნენ ძველადგან სამცხელნი, მამა-პაპით ხელოსნები, რაისა გამო მათ გვარადაც ოსმალურად თუმანიშვილები სწოდებიათ, ანუ ტუმანაშვილები. ეს გვარი ოსმალურად მეშარვლე შვილს ნიშნავს ქართულად. ახალციხეში ოსმალებმა ასე იცოდნენ და რომელიმე ხელოსანს გვარად არქმევდნენ, რაც მას ხელობა ეკავა ხელში და ამუშავებდა. რაც შეეხება ბეგთა-ბეგის შვილებს ესენიც კი ქართველთ შთამომავალნი არიან, ხოლო დროის მეოხებით ქართლში დაკავშირებულნი უმრავლესობასთან ერთად სომხის სარწმუნოებას. ამათ გარდა ქართლის თავადებთ შორის ირიცხებიან სომეხთ შთამომავალნი ბებუთაშვილები, ამატუნი, აბამელიქი და ხოჯამინასოვი. ბებუთაშვილები საქართველოში XVIII საუკ. გაჩნდნენ სომხეთიდგან და სხვანი კი შემდეგ, ხოლო ყველა ამათ თავადიშვილობა VXIII საუკ. მიიღეს.

მაინც იგინი ისე დაკავშირებიან ქართველებს, რომ თვინიერ სარწმუნოების ყოველივე დავიწყებიათ თავიანთი, უამისობა არ შეიძლებოდა მათგან, რადგან სომეხი არამც თუ თავის მოსიყვარულე ქრისტიან ქართველთ ძმათა წინაშე უნდა აღმოჩენილიყო ასე, არამედ იგი სომხურ ენას და ზნე-ხასიათებს სტოვებს თვით თავის მოსისხარ მუსულმანთა გვერდით და ყოველივეს მათსას ითვისებს: ვინც ჩვენი მოსაზრების წინააღმდეგი იქმნება იმას ჩვენ ქვემოდ დავამშვიდებთ, საღაც ქართველთ გასომხებულ გვარებს მოუყვანთ და მასთან მის საკურნებელს მალამოსაც დაუსახელებ, რაც ბოლოს დროს იქმნა ზოგიერთ სომეხთაგან გამოქვეყნებული, ასეთია მაგალითებრ ახალქალაქის სომეხთა მღვდლის ხუციშვილის ცნობა, რომელმაც „მშაკში“ სრულიად უარ ჰყო თავისი გვაროვნობა და ყოველივე სომხად აღიარა. სხვას ყველას რომ ეკადროს, ხოლო ამ სულიერ მამას კი არ შეჰფერის ასე გაუკულმართება და ღამურის ტყავში გახვევა. უნდა მოგახსენოთ რომ ქართლი სავსეა ასეთ კან-გამოცვლილ ქართველთ ღამურებით და ჩვენც მიტომ შევადგინეთ ეს სამცნევი ცნობა ასეთ ქართველთ ღამურათათვის. მღვდელმა ხუციანცმა თავის ვინაობის განსაზღვრაში არამც თუ ისტორიული ცოდნა აღმოიჩინა, არამედ სრული სიმჩატე და არაფრის ცოდნა.

მოკლედ უნდა თქვას, რომ მთელს ქართლის, სომეხთ შთამომავალნი სცხოვრებენ მხოლოდ გორს, ახალ გორს, დუშეთს, ახალ ქალაქს და მცირეც ორ სამ სოფელში, დანარჩენ ადგილებში ვინც კი სცხოვრებენ ისინი ქართველის ტომისანი გახლავან და ჟამთავითარების მეოხებით გასომხებულნი, ამას გარდაწყვეტით ვამბობთ. ასეთ გასომხებულთ რიცხვი მეტად დიდია თბილისში, თითქმის სომეხთა ნახევარი ქალაქში ასეთ ქართველთაგან შესდგება, მაგრამ ყველა მათ დავიწყებული აქვსთ თავიანთ ვინაობა და მის ისტორია. იგინი დღეს ნამდვილი „ჰაები„ არიან, თუმცა ჰაიკურით არაფე-

რი იციან. მთელ ქართლის ქართველ სომხობას დღეს თავის თავი ნამდვილ სომხათ მიაჩნიათ, სომხეთიდგან მოსულებათ სთვლიან თავებს, თუმცა მათ ამისი არა ეტყობათ რა და გარეგან და შინაგან ნამდვილს ქართველს წარმოადგენენ. მათ ვერავინ რას შეამცნევს რომ იგინი სომხები, ან მათი შთამომავალნი იყვნენ. საქართველოში 2600 წლის განმავლობაში, თვით ქართველ ურიებმა შეინახეს თავიანთი სულის ძალა და სახე, თვით მათ ეტყობათ დღესაც კარგად რომ იგინი ებრაელთა შთამომავალნი არიან და ნუ თუ სომხებს, რომელთა მოსვლაც საქართველოში XVII საუკუნის იქით არ მისწვდება, ამათ კი არ უნდა შერჩენოდესთ თავიანთი ნიშანწყალი? ეს შეუძლებელია.

მართლაც და ვინც ქართლში ნამდვილ სომხის შთამომავალია იმასაც ეტყობა თავის ვინაობის ბეჭედი და ვინც ქართველია იმასაც, საქმე აქ მხოლოდ დაკვირვება არის საჭირო და არა მითვისება და ვინაობის შეჭმა. ჩვენ ვამბობთ, რომ ქართლის სომხებში რამდენადაც სომხის მოდგმის შთამომავალნი არიან, ორი იმოდელი და მეტიც უტყუვრად ქართველნი უნდა იყვნენ. ასეთ სომეხთა რიცხვს ჩვენ არამც თუ ქართლში ვპოვებთ, ბრამედ ძველად, ანუ იმ დროდამ, როცა სამცხე—მოსცილდა საქართველოს, თვით ქ. ახალციხელსაც-კი, ქართველთ შორის ფრანგების გარეშე სომხის სარწმუნოებაც ვრცელდებოდა. XVII საუკ. ახალციხეში, ქართველთ შორის სომხის სჯული ისე მოფინა, რომ ძველს ქალაქის ნაწილში, მათთვის ორი საყდარიცკი იქმნა გაკეთებულ-გადაახლებული, იქ სომხის საძირკველიც დამკვირდდა.

სამცხე-საათაბაგოს დაცემამდე, მთელს კუთხესა და ნამეტურ ახალციხეში ნამდვილ სომეხთა რიცხვი სულ არ იყო, ახალციხეში სომხები გაჩნდნენ ქართველთაგან. ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში ქართველთა ოსმალებმა ძრიელ გაუჭირეს საქმე, ყველას ათათრებდნენ, გაუთათრებლივ არვის სტოვებდნენ, ქართველს ან სხვა სჯული უნდა მიეღო და ან

უნდა გათათრებულიყო, ორში ერთი ელოდა, ამ დროს ქართველთ იწყეს გაფრანგება და გასომხება, ქალაქის ზემო ნაწილის ქართველობა გაფრანგდა და ქვემო ნაწილის, ანუ სადაც ქართველთ ებრაელნი სახლობენ, იმათ მახლობლათ შცხოვრებ ქართველნი კი გასომხდენ, მაშინ ამ გასომხებულთ რიცხვი 300 კომლზედ მეტი იქმნებოდა, მათ ორი საყდარი აქვნდათ. ქართველებს როგორც გაფრანგებას არ უშლიდენ, ისევე გასომხებას, როგორც აფრანგებდნენ, ისევე ასომხებდენ, ამას ნურავინ იუცხოვებს, შემდეგ დროებში, ახალციხეში ქართველთ სომეხთა-რიცხვი რამდენადაც მრავლდებოდა, იმდენადვე მცირდებოდა, რადგანაც გასომხებულ ქართველნი სამცხის ახალციხიდამ აქა იქ ოსმალეთის ქალაქებში მიდიოდნენ სავაჭრო, სამუშავოდ და საცხოვრებლად, რადგანაც იქ მათ თვის თანა მერჯულენი ეგულებოდნენ და მეორე იქ უფრო ეადვილებოდათ ცხოვრება ვიდრე ახალციხეში, სადაც ოსმალეთს და საქართველოს ერის შორის მუდამ მტრობა იყო გამართული და ომებიც ხშირად ხდებოდა, ერთის სიტყვით ქართველებს ახალციხის აღებაზედ, ანუ უკან დაბრუნებაზედ ყოველთვის ეჭირათ თვალი, ეს გარემოებაკი ადგილობრივ შცხოვრებთათვის არ იყო კარგი და გასომხებულ ქართველთაც ისე თვისთანამეტომეთა გვერდით არ ემარჯვებოდათ გადმოსვლა, როგორც ოსმალეთისკენ, ეს რაკვირველია ასეც იქმნებოდა, გასომხებულ ქართველებს ქართლში, ქართველებთაგან ხშირად საყვედური მიეცემოდათ და ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთაგან კი ქება და დიდება, დახმარებაც კი ამისთვის, რომ იმათ გაფრანგების მაგიერ გასომხება ირჩიეს.

თამამად ვიტყვით, რომ რაც ქართველთაგან გაფრანგებულა ასი იმდენი გასომხებულა, ახალციხე ერთ დროს გასომხებულ ქართველებით სავსე იყო, იქ ქართველთ რიცხვი გაფრანგებულ და გასომხებულ ქართველთაგან შესდგებოდა და ორივე კი მაინც სომხებათ იწოდებოდენ, სულ ეს გარემოება გახლდად მის მიზეზად, რომ ერთ დროს ჩვენმა პლატონ ოსელი-

ანმა, შეცდომით და გაუფრთხილებლივ დასწერა, რომ ერთ დროს სომეხთა რიცხვი ახალციხეში რამდენიმე ათასი იყოვო. პ. იოსელიანი ფანატიკი იყო, იმას ქართველად მარტოდ ის მიაჩნდა ივნც კი მართლმადიდებელი, ანუ ბერძნის ეკკლესიის იყო, ვინც არა და ის მისის ჰაზრით ქართველი არ იყო. იგი კათოლიკებსაც სომხებს უწოდებდა; თვით გორის და თფილისის ქართველ კათოლიკენიც კი სომხათ მოიხსენა თავის ნაწერებში. ეს ცნობები სომხის მწერლებმა დაიხვეს ხელზე და სწერეს, რომ პ. იოსელიანის სიტყვით, ახალციხეში ერთ დროს სომეხთა რიცხვი რამდენიმე ათასი იყოვო. ჩვენ კი ვიტყვით აქ, რომ სომეხთა რიცხვი ძველად მესხეთსა და ჯავახეთში და თვით ახალციხეშიაც სახსენებლათაც არ იყო.

აქ სომხები გაჩნდნენ 1828 წლების შემდეგ, ოსმალეთიდამ გადმოსახლდნენ. დღემდე ახალციხეში კიდევ არის აქა-იქ დაშთენილ ისეთ გასომხებულ ქართველთა რიცხვი, რომელთა ღედა ენა ქართული არის. მხოლოდ გვარები კი გადაკეთებული აქვსთ, მცირე რიცხვი კია, ძველის ქართველ სომხები ერთ მხარეს სცხოვრებენ. რაც არის ესეც საკმარისია ჩვენის ცნობების დასამტკიცებლად. დღეს თუ მესხეთსა და ჯავახეთში სადმე სომხები სცხოვრებენ და იგინი ძველს მკვიდრთ რიცხვს ეკუთვნიან, ყველა იგინი ქართველის ტომისანი არიან და გარემოების წყალობით გრიგორიანობაზედ გადასულნი და ბოლოს ენითა და გვარითაც გასომხებულნი. ასეთია მესხეთის და ჯავახეთის ქართველთ-სომეხთა ვითარება.

კახეთში სომხების მისვლა ეკუთვნის სამს ხანას XII საუკუნეს XVI საუკ. და XVII საუკ. მხოლოდ მცირე რიცხვი კი, ასე რომ მათი აღნიშვნა 100 კომლზედ იქით არ წავა, იგინიც დასახლებულ იქმნენ თელავს, სიღნახს და საგარეჯოს. დანარჩენ ადგილებში შემდეგ გაჩნდნენ. დღეს კახეთ გარეთ, თუ შიგნით კახეთს სომხები სცხოვრებენ შემდეგ სოფლებში: თელავს, სადაც დაჩემებული აქვსთ ქართველთ ეკკლესიაც, ქისტაურს, რჩეულეთს, ხორხელს, ალავერდს,

ჯანიანს, ოჟიოს, არტოზანს, არტოზანს მეორეს, აქ სომეხთ რიცხვი ძველად დასახლებულა რამდენიმე კომლი, რუის-პირს, აქაც ძველად დასახლებულა რამდენიმე კომლი, ახატელს, ვარდის უბანს, გულგულას, კურდღელაურს, ტომიანს, წინანდალს, ჩობაკურს, ქვემო ხოდაშენს, კალაურს, შაშიანს, ურიათ-უბანს, მუკუზანს, ველისციხეს, ჩუმალაყს, კუჭატანს, სანოვარდს, პირისყანას, ფაშაანს, ირაკლის ციხეს, ნაფარეულს, სანკორეს, არტაკას, ლალისყურს, ტახტის სოფელს, ახატელს, ფიჩხოვანს, ბახტრიანს, მატაანს, ყანდაურს, გავაზს, კუჭატანს, სანავარდეს, პირისყანას, ბაკურციხეს, ქალაქს, კარდანახს, ჯუგაანს, ტობაანს, პრასიაანს, ოზაანს, სულკანას და სხვანი. ივრის ხეობაზე სცხოვრებენ შემდეგ სოფლებში: კაკაბეთს, მანავს, გიორგი წმინდას, საგარეჯოს, ნინო წმინდას, პატარძეულს, კარბულახს, უჯარმას, ვეჯინს, ნორიოს, მარტყოფს, ახალ სოფელს, სართიჭალას, ნავთლუხს და სხვაგანაც აქა-იქ თითო-ოროლა კომლნი. ქიზიყისკენ სცხოვრებენ შემდეგ ადგილებს: ქ. სიღნახს, გურჯაანს, ჩალაუბანს, მელაანს, ქოდალოს, ფხოვლეს, ზიარას, აგრამას, ჯიმითს, ანაგას, ვაქირს, საქვაბოს, მაშნაარს, მირზაანს, მაჩხაანს, ფანიანს, მალაროს, ნუკრიანს, ჭოტორს, ბოდბეს, ბოდბის ხევს, კოდალს, ასნაურს, ახალ სიღნახს, ანუ ნასომხარს და სხვა სოფლებშიაც თითო ოროლი კომლი.

ცხადია, რომ ნასომხარში, სომხები უნდა ყოფილიყვნენ ძველადგანვე დასახელებულნი, ჰაზრის შედგენა ამას გვასწავლის, მაგრამ ისიც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აქ ნამდვილ სომხების კი არა და გასომხებულ ქართველების ყოფილიყვნენ, რის გამოც მას დაერქვა ქართველთაგან ნასომხარი. მაინც ამ ერთ სოფელზედ არ ღირს ლაპარაკი, ჩვენის საგნისთვის ზემოხსენებულ სოფლებიც კმარა. უნდა მოგახსენოთ, რომ ყველა ამ სოფლებში თუ ნამდვილად სომხის გვარის შთამომავალნი იყვნენ მცხოვრებნი, მაშინ გამოვა რომ კახეთის ნახევარ მცხოვრებნი სომხები უნდა იყვნენ! ამას ჩვენ მით უფრო ვამ-

ბობთ, რადგანაც ბევრი სოფლები სადაც თითო ოროლა კომლი სცხოვრებს სომეხთა ჩვენ ის სოფლები არ დავასახელეთ. ასევე ითქმის ქართლზედაც. დარწმუნებული ვარ, რომ ამაზედ არც ერთი ქართველი, რომელიც კი იცნობს ქართლისა და კახეთის მცხოვრებთ ქართველთ ვითარებას, ის ამაზედ ხელს არ მოგვიწერს, არ დაგვეთანხმება მასზედ რომ ეს ხალხი ჩვენ სომხის მოდგმისად ვაღიაროდ, არ დაგვეთანხმებიან მიტომ კი არა, რომ იგინი გვარ და ტომ ჭამიები იყვნენ და სომეხთ მითვისება უნდოდეთ, არამედ არ დაგვეთანხმებიან მიტომ რადგანაც ასეთი დათანხმება და მოსაზრება იქმნება უკანონო და უსამართლო.

კახეთში სომეხთა რიცხვს ფეხი გამაგრებული ჰქონდა თელავს, სიღნახს, საგარეჯოს და ორს თუ სამსაც სოფელში. დანარჩენში მათი რიცხვის ხსენებაც არ იყო, იქ მათსას კაცი ვერვის ნახავდა, ხოლო შეიძლებოდა ვაჭრობის მხრით თითო ოროლა კაცი აქა-იქ დროებით მისული გენახათ. დანარჩენის ვერავის ნახავდით, ყველა ზემოხსენებულს სოფლებში სადაც კი დღემდე სომხები სცხოვრებენ, ყველა იგინი ქართველები არიან შთამომავლობით. მათი ვინაობა ქართველია, დედა-ენაც ქართული, იგინი ჟამთა-ვითარების მეოხებით და სომეხთა სამღვდელოების წყალობით არიან გრიგორიანობაზედ გადაყვანილი და მით გასომხებულნი. როგორც თფილისის სომხის სამღვდელოება ქართლის ქართველებში ავრცელებდა სომხის სჯულს, იმასვე კახეთში თელავისა ⁄ სიღნაღის სომეხთა სასულიერო წოდება ჩადიოდა და უპატრონოთ შთენილთ კახეთის გლეხკაცებს ასომხებდა. კახეთში რაც კი ქართველ გრიგორიანები არიან, ყველა იგინი სომხობასთან დაკავშირებულნი არიან XVII და XVIII საუკუნის დამდეგს. ამას ეჭვი არ უნდა, ტყუილ-უბრალოდ შეიძლება რომ სომხის აზგასერები გაგულისდნენ ამაზედ, გაგულისებიდამ არაფერი გამოვა, რაც მართალია ის უნდა სიმართლით იქმნეს აღიარებული და რაც ტყუილი ის კიდევ ისევე. ვგონებთ ამ დასკვნაზედ დავას არ დაგვიწყებენ:

შაინც აქ სადავო არაფერია, ეს ისტორიული მიმოხილვა არის.

სომხის ეკკლესია და მისი წესები არის ისე მოქარგულ მოწყობილი, რაისაგამო იგი გვართა ჭამიად უნდა ჩაითვალოს. როგორც ისლამი სჭამს გვარს და ყველას ათათრებს, ისევე გრიგორიანობა სჩადის. აი თუნდ დღეს., რომ მე მივიღო ეს სჯული, იმ დღიდგან მე უნდა ნამდვილი სომეხი გავხდე ენით და ზნით, ქართული უნდა ყოველივე დავივიწყო, ვგმო ცხარედ და მის მაგიერ სომხური უნდა შევითვისო, ნამდვილ სომხობა უნდა დავიწყო. ასე გახლავსთ მთელი ქართლის და კახეთის გასომხებულ ქართველთ ვითარება. რაც აქ საზოგადოთ მიმოხილვა შევადგინეთ ქართველ-სომხებზეთ, ვგონებ ჩვენთვის საკმარისი უნდა იქმნეს, ჩვენ საკვირველად გვრჩება ის გარემოება, რომ ან კი სომხის მხნე სამღვდელოებას. როგორ გადურჩათ და მთელი საქართველოც კი ვერ გაასომხეს, ხომ ვიცით ისიც, რომ ჩვენი სამღვდელოება საუბედუროდ უკანასკნელ დროს ისუ დაკნინდა და დაეცა რომ სომხის მხნე სამღვდელოება არამც თუ მარტოდ ქართველთ მდაბიოთა სიცოცხლეს შეისყიდდა, რომელთაც ცხოვრება ჰქონდათ გამწარებული, არამედ იგინი შეისყიდნენ თვით ქართველ მღვდლებს და მღვდელ მთავრებსაც და თუ საქმე გაჭირდებოდა მაშინ თვით კათოლიკოსაც კი. ეს ნურავის ეწყინება, ჩვენში, ყველამ კარგად ვიცით ქართველი სამღვდელოების უძლურება და უმამულოსშვილობა. ქართველი სამღვდელო ოღონდ გააძღე, აჭამე, ასვი, ფული მიეცი და იგი არამც თუ თავის მრევლს დაგითმობს გადასარჯულებლად, არამედ თვითაც გამოგყვება უკან ისე როგორც მონას ყელზედ საბელი მოაბან და ძალით წაიყვანონ სადმე.

ასე იყო ძველად ქართველი სამღვდელოება, ასევე გახლავთ დღესაც და სულ ამის წყალობა არის, რომ ქართველი როგორც ძველად სთმობდა თავის სჯულს და ვინაობას, იგი ისევე სთმობს დღესაც და ეთვისება სხვა ტომის ერთ. დღესაც ქართველი თავის უხეირობით და ბედასლობით მარტოდ

კუჭის გზას ადვას და როგორც უძღებს ერთი ლუკმა პურისთვის დავიწყებული აქვს გვარიც, ენაც, ტომიც და ქვეყანაც. ქართველი ასეა გაფუჭებული და გაწუწკებული რომ იგი ფულზედ გაჰყიდის თვით თავის პიროვნებასაც, ცოლს, შვილებს, დედას და მამასაც. ასე ვიყავით ძველადგანვე და აბა რაღა ფიქრი უნდა მას, რომ სომხებს ჩვენი შესყიდვა და გასომხებაც ვგონებთ არ გაუჭირდებოდათ, ამას იგინი ყოველთვის ადვილად მოახერხებდნენ.

ქართლსა და კახეთში მცხოვრებ სომხებთ შორის, რომ დიდი ნაწილი უნდა იყოს ქართველ გრიგორიანებისა ეს იქიდამაც კარგად სჩანს, რომ ქართველთა და სომეხთ შორის დიდი ერთობის ქსელია გაბმული. იგინი ერთმანეთისაგან არაფრით განირჩევიან, ლხინი, ჭირი და სხვა ამგვარები ერთად იციან, ჭამა, სმა და წეს-წყობილებაც ერთნაირი აქვსთ, ლაპარაკი, მიხვრა-მოხვრა და წესებიც ერთია, რასაკვირველია ქართული. ნათესავობა, მისვლა-მოსვლა, ქალის გათხოვება, დანათესავება და ნათლიობაც ხშირად იციან. ამხანაგობა ყველანაირს საქმეებშიაც განურჩევლად სწარმოებს, მათში რამე გვაროვნული განხეთქილება სულ არ არსებობს ისე, ეს როგორც სხვა წრის ხალხში გახლავსთ, ამათ დანათესავებას და კაცთა შორის სიყვარულს ის გარემოებაც უფრო აფართოვებდა და ამტკიცებდა, რომ ქართველთ მეფეების დროს, შვილი ყოველთვის მამის სჯულზედ ინათლებოდა, ამიტომ სომეხთაგან ქართველი ქალების შერთვა ერთობ ხშირი იყო, ეს გარემოება კიდევ მათში მტკიცე კავშირს ჰბდავდა, სომეხის სჯულის მექონ ქართველთ რიცხვი საქართველოში თავისუფლად მრავლდებოდა, მათ ჩვენს დროამდე კარგად მოაღწიეს, თუმცა XIX საუკუნის დამდეგიდამ მათს ასეთს ცხოვრებას კი სახე შაეცვალა, დაირღვა ის რაც კარგა ხანს მათში არსებობდა, თითქმის ნათესავობა კი არა და მეგობრობაც მოისპო, თვინიერ ქართულის ენის, ჯერ-ჯეროობით მათს ერთს ტომობის ნიშნად მათში მხოლოდ-ღა ქართული ენა არსებობს,

თუმცა ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ამ ბოლოს დროს ამასაც ევლინება მათებური მახვილი, ქართული ენის დავარდნის და ამოფხვრის ნატვრა მათში ხშირად სწარმოებს, შეიძლება მომავალში ესეც ამოვარდეს მათში. ენის გარდა სადღეისოთ ქართველ გრიგორიანებს დავიანთ ძველს ქართულს გვარსა და სახელებსაც უსხვაფერებენ, ახალს რაღაცა სომხურ გვარებს არქმევენ და მით არწმუნებენ რომ თქვენი ძველი გვარი სომხური არის და დღეინდელი, ქართული კი ახალი მოგონილია.

ასეთი ოსტატობა და მანქანებანი მათგან ხშირად მომხდარა ჩვენში და სულ ამის წყალობა გახლდათ, რომ ამ გარემოებას ჩვენ ადრევე მივაქციეთ ყურადღება, ამის შესახებ ცნობებიც ვსწერეთ, მერე ამ გარემოებამ კამათიც გამოიწვია, სომხურ მწერლობაში საუბარი ასტეხეს და უარი ჰყვეს ჩვენი მოსაზრება, დაასკვნეს და დააღაღადეს, რომ ქართველებთაგანი სომეხი არც ყოფილა ვინმე და არც იქნებაო. ვისაც კი სომეხს ქართული გვარი აქვს, ის ქართველებთაგან არის მოგონილი და დარქმეულია. მერე კლდიას მისცეს პასუხი „მშაკში“ და ერთ ჩემს წერილს „მურჭში“. აქ თამამათ უარჰყვეს ქართველ გრიგორიანთ არსებობა, ქართველ გრიგორიანები ჩვენ სახსენებლათაც არ ვიციოთ. დაბეჭდეს ასეთი ცნობაც, რომელიც სულ სიცრუე არის.

მათმა ასეთმა სჯამ კვალად გამოიწვია კლდიას წერილი, რომელიც დაიბეჭდა „ივერია“-ში, ამაზედ ანუ ასეთ საკითხის გამო მათში კვალად ასტეხეს კამათი და „მშაკ“-ში ასეთი შინაარსის წერილები დასტამბეს: „ქართველ გრიგორიანობის გაჩენას ჩვენ უარს ვეუბნეთ, ეს არც უბოლოდ და არც იქნება, რადგანაც ძველადგანვე ქართველთ სამეფო გამგეობა სასტიკათ სდევნიდა იმ ქართველთ ვინც კი გაფრანგდებოდა, ან გასომხდებოდა, თვით კათალიკოსი ანტონიც კი დასჯეს გაფრანგებისათვის. სომხებს თუ ქართული გვარები აქვთო, ეს არის მისი წყალობა, რომ სომხებს ჩვეულებათ აქვთო, რომ რომელს ქვეყანასა

და ხალხშიაც წავალენ და დასახლდებიან, იგინი იმ ქვეყნის ერის ზნესა და ხასიათს სწავლობენ, ენას ითვისებენ, ტანთსაცმელსაც მათებურად იცმენ და გვარსაც ადგილობრივ ენით ხცვლიანო. ესენი ამას ცხოვრების გაადვილებისათვის სჩადიან, თვინიერ სჯულის უოველივეს სთმობენ თვისასაო. ასევე იყო საქართველოში და ქართველებიან ერთად ცხოვრების გამო სომხებმა სულ ქართული თვისება და ზნე შეითვისეს, ენა და გვარებიც ქართულად დაირქვესო.

ასე ახსნეს საქმე და გორის ახალ ქალაქის მცხოვრებ ქართველ გრიგორიანმა სომხის მღვდელმა ხუციშვილმაც „მშაკ"-შივე გამოაცხადა, რომ „ხუციშვილებს უბრალოდ სთვლით ქართველათო, ჩვენ სომხები ვართ და მათი შთამომავალნი, სომხეთიდანვე მოსულიო. სომხებს ჩვეულება აქვთო, რომ სადაც წავალენ და დასახლდებიან, იგინი მაშინათვე ადგილობრივ ენით ირქმევენ გვარსა და სახელებსაო, მაგალითებრ სომხურად ტერ-ტეროვი—რუსულად ბაბოვად არის ნათარგმნი რუსეთის სომხებშიო, ოსმალ-სპარსეთში—ქეშიშ-ოღლად ჯ საქართველოში—ხუციშვილადო"

ვინც კი ამ საგნის, ანუ ქართველ გრიგორიანების შესახებ ხმა ამოიღო ყველამ უარი ჰყო როგორც კლდიას მოსაზრება ისევე ჩვენი ქართველ გრიგორიანების შესახებ. ამ გარემოების გამო არა მცირედი კამათი გამოიწვია ალ. ხახანაშვილის წერილმაც, რომელიც ერთ დროს გაზეთ „კავკაზით" ასაბუთებდა, რომ ქართველებში ქართველ გრიგორიანებიც არიანო, ამასაც უარს ჰყოფდნენ სომეხთა მწერლობაში და ახალს მოგონებულ ჭორად სთვლიდენ ყოველივეს.

ჩვენ რომ ასე ვისაუბროთ, აქედამ არაფერი გამოვა, ჩვენ ჩვენსას ვიტყვით, იგინი თავიანთსას, საქმე კი სულ სხვა გახლავსთ, ჩვენ უნდა დავემორჩილოდ და მოვეწყოთ იმას რასაც ცხოვრება გვასწავლის, რასაც აწ არსებული ცნობები გვაძლევენ დასკვნის შედგენას. ჩვენ ესენი უნდა ვიქონიოთ მხედველობაში, რადგანაც ყოველივე მიდამა სჩანს კარგად. ვგონებთ ეს უფრო უებარი წამალი იქნება და

გულის დასადინჯებელი ყველასთვის. ჩვენ, ქართველები გვარი ჭამიები არ გახლავართ, ღმერთმა გვიხსნას ამისგან. ჩვენ და ჩვენი სამეფო რომ გვარი ჭამიები ვყოფილვიყავით, მაშინ ვინ იცის რას ვიზამდით და ან დღეს რა ვიქმნებოდით. ჩვენ ვიყავით მეამიტი ქრისტიანები და მასთან გულ-ჩვილნიც. საქართველოში, ქართველთ სამეფოს გვერდით, თვით ქართველთაგან მარჯვნივ და მარცხნივ იყიდებოდენ ქართველთ ძენი მრავლად და მათ ყიდულობდენ ყველანი, თათრებიც კი. ქარუველთ თავისუფლად ათათრებდნენ, აფრანგებდნენ და ასომხებდნენ კიდეც. ამის მაგალითები ისტორიულადაც მრავალი გვაქვს. ქართველთ ესეთი გარემოება კი არა და ერთ დროს, სომხებმა უარი ჰყვეს თვით ერთი წიგნი „სამხრეთი საქართველო“ სადაც ნათქვამია, რომ „სომხეთი“ წარმომდგარი უნდა იყო სიტყვა სამხრეთიდამა, ეს მათ იუკადრისეს, სთქვეს არა. ეს მიტომ, რადგანაც მათთვის ხელმისაცემი არ არის, სიტყვა „სომხეთში“ იხატება არმენია. სომხეთი ხომ მოგეხსენებათ, რომ თვით შუა გულ ქართლიდამ იწყება და მათის ფიქრით გამოდის რომ სომხეთი თვით შუა გულ ქართლიდამ იწყება. ასეა რაღა, მაგრამ ვიტყვით კიდევ, რომ სიტყვა სომხეთი—საქართველოს სამხრეთი ნაწილია.

აბა ეს რა ჭკუაში მოსასვლელია, ან როგორ შეიძლება? ქართველები თავიანთ ქვეყანას სხვა და სხვა მხართა სახელწოდების მოხსენებით საზღვრამდნენ, მაგალითად: ადმოსავლეთის საქართველო, დასავლეთის, ჩრდილოეთის და სამხრეთის. სიტყვა სომეხი აქედამ არის წარმომდგარი და ეს მითვისებულია ჰაიასტანზედ, ეს კი ასე არ შეიძლება, ამათ ყველა უწოდებს ჰაიასიანებს და ერმიანებს, ძველად ჩვენც ჰაოსიანებს უწოდებდით. ეს ეწოდათ მათ სიტყვის ადვილად გამოთქმის გამო, ქართველნი ვერ იტყოდნენ ხოლმე ადვილათ, რომ „სამხრითარნი“ თუმცა „სომხითარის“ კი უწოდებდნენ სიადვილის გამო, სიტყვაში სომეხი გამოვიდა და ამ სიტყვის გამოსვლაში მთელი ქართლიც ჰაიასტანში მოექცა.

ჩვენი მოსაზრება მკაცრად იუცხოვეს „მურჭში“ და უარი ჰყვეს, მაგრამ ამაოდ, ქართულს ძველს ძველის წიგნებში სომხებს ჭაი ეწოდება და არა სომხები. სომეხი ახალი სიტყვა არის და გამოდის ის, რომ ვინც სომხეთში სცხოვრებს ყველა იგინი სომხები არიან, ესეთი შეცდომა მარტო ბავშვებს მიეტევება.

საქართველოს სამხრეთი ნაწილი იწყება თითქმის თფილისის ახლოს ადგილებიდამ, მაშ არმენიაც აქედამ დაიწყება. ეს ხომ სრული შეცდომა იქნება, მაგრამ ამ შეცდომასთან მათ საქმე არა აქვთ და მართლადაც სომხეთს შუა გულ ქართლიდამ სთვლიან, სადაც სომეხთ ხსენება არას დროს არ ყოფილა. ესეც ერთი მაცდურება არის ჩვენი ტომისა და უბედურება. ამიტომ სომეხთ მწერალნი სომხურ კარტებზედ საქართველოს არმენიას აწერენ, წიგნებშიაც ასევე, ლაპარაკშიაც თამამად ამტკიცებენ. ყველა ამის საფუძვლათ კი იმას ბრძანებენ, რომ თვით ქართველებიც ასე უძახიან ამ კუთხესაო, ე. ი. სომხეთსო და მასში მცხოვრებსაც მთლად სომხის შთამომავალნი არიანო. სხვასთან მათ საქმე არა აქვსთ, ჩვენ ამის შესახებ წინაალმდეგს ვაცხადებთ და ვაპირებთ, რომ სამხრეთი საქართველო სულაც არ ნიშნავს არმენიის ნაწილს, სამხრეთი საქართველო ზემო და ქვემო ქართლის ნაწილია და აქ სომხებს თავის დღეში არავითარი გავლენა არ ჰქონიათ. არმენია იწყება იმ საქართველოს საზღვრებიდამ, სადაც სამხრეთ საქართველოს ნაწილი თავდება. ვისაც ეს არა სწამს, იმას ვსთხოვ ამ საგნის დაკვირვებას და გაცნობას კარგად. მარტოდ ის არ კმარა, რომ საქართველოს კუთხეებს და ხეობათა „ბოჯნაფორა“ და „მანგლაფორა“ უწოდოთ. თფილისშიაც არის „სომხის ბაზრად“ წოდებული კუთხე, მაგრამ თფილისი კი სომხების არა დროს არ ყოფილა, არამედ ქართველებისა გახლავსთ, ჩვენი საუბრის სრულს ჭეშმარიტებას შეადგენს სომეხთა არქიმანდრიტის ტერეაზარიანცის შენიშვნა, რომელიც ადრე დასტამბულ იქმნა ჟურნალ „ცისკარში“ 1861 წ. *).

*) „ცისკარი“ 1861 წ.

არქიმანდრიტი ტერყაზარიანცი მოგვითხრობს შემდეგს: „ეველა ენებზედ ჩვენს ტომს ჭაოსიანი, ანუ ერმიანი, ჭაიკები ეწოდებათ და ქართულად კი სომეხიო. არ ვიცით, ეს საიდამ დაერქვა ქართველებში მათაო“?! ეს შენიშვნა ჭეშმარიტი გახლავთ და იგივე არქიმანდრიტი მოგვითხრობს, „ეს ეგონებ წარმოდგარი უნდა იყოს სიტყვა სამხრეთიდამაო“. ჩვენ ამის შესახებ აქ აღარას ვიტყვით, რადგანაც ამის ახსნა განმარტებით, წიგნის, „სამხრეთ საქართველოშიაც“ გვქონდა და აქაც გვაქვს ზემოთ გაკვრით ლაპარაკი. მეტად საჭირო კია რომ ჩვენ შორის ასეთ შეცდომას ბოლო მოეღოს, სომხებს, როგორც ძველად ჩვენი მამა-პაპანი ჰაებად უწოდებდნენ, ჩვენც ისევე ჰაოსიანები უნდა უწოდოთ. ამას გარდა საჭიროა და მეტათ საინტერესოა, რომ განსაზღვრულ და აღდგენილ იქმნეს ძველის საქართველოს და სომხეთის მიჯნები, თუ სად იწყება ერთის სათავე, სად თავდება მისი ბოლოები და საზღვრები. და ან საიდამ იწყება მეორე. ამ საგანს ადრე დ. ბაქრაძემაც მიაქცია ყურადღება და წერილიც დასწერა და დაბეჭდა **).

პატიოსნება არის ბ ადამიანობის ვალი: ჩვენ არავის მტრობა არ გვინდა, ჩვენ წინააღმდეგ ნურავინ ამხედრდება, გვაროვნულს მტრობას ნურავინ დაგვწამებს, აქ ჭეშმარიტების ძიება არის საჭირო და იმასაც ვიტყვით, რომ ჩვენ სარწმუნოების წყალობით ქართველთა განთვისებას არავის დაუთმობთ. არ დაუთმობთ მით უფრო რადგანაც ამ შეცდომის შეგნება ჩვენს მამა-პაპებს სულ არ ჰქონდათ, იგინი სჯულის ქვეშ ჩრდილავდენ გვაროვნობას და ეს კი ჩვენთვის სულ ერთია ქართველი გინდ ბერძნის ეკკლესიის იყოს, გინდ გრიგორიანის, კათოლიკის, თათრის და ურიის ამით არაფერი წახდება, მხოლოდ ქართველი—ქართველად დაშთეს და სომეხი სომხად. ღმერთია მოწამე რომ ჩვენ არავის მტრობა არ გვსურს, ხოლო ვერც იმას დავფარავთ, რომ საქართველოში, ქარ-

---

**) „ივერია“ თვიური ჟურ. 1882—83 წ.

თველთ გვერდით, ქართველ გრიგორიანებში სომხის ახალგაზრდობა ქართული ენის სრულს ზიზღს ჰქადაგებდეს და თითქმის ყველა სამრევლო და საერო სკოლებში ეს ენა მოსპობილიც ჰქონდესთ. მოსპობა იქით იყოს და მის სრულს ზიზღს და გმობას ავრცელებდენ ხალხში რაც არ უნდა იქმნეს კარგი.

არ უნდა იქნეს მით უფრო, რადგანაც ქართლსა და კახეთში, ყოველ სოფელსა, დაბასა და ქალაქში, სადაც კი სცხოვრებენ გრიგორიანები მათში მოიპოვებიან ისეთნიც, რომელთა გვარის წევრნი ქართველებიც არიან, მონათესავენი ძირეულ ქართველ გრიგორიანების და მათ გარდა ნამდვილ სომხის შთამომავალთა შორისაც ვპოებთ, აქედამ სჩანს ამ ხალხის დიდის ხნის გადაბმული ერთობა და გვაროვნული ნათესავობა, ენის მხრივ ხომ გარჩევა არა აქვსთ. მაგრამ ამაებს ეგინი არ აკვირდებიან და ძირეულ ქართველ გრიგორიანების ქართულ გვარებს ამახინჯებენ. ასე გვარების დამახინჯება მათში მას შემდეგ წავიდა წინა, რაც მათმა საშღვდელოებამ ძლიერი სული ჩაიდგა, დიდი ძალა მოიცვა და მის საშუალებით ქართველ გრიგორიანებსაც ადვილათ დაარწმუნეს რომ ეგინი ჰაოსიანები, ანუ სომხის შთამომავალნი არიან, რომ ეკკლესიას, ანუ სჯულს გარეშე გვარტომობითაც სომხები გახლავან.

ქართულ გრიგორიანებმაც ირწმუნეს მათი რჩევა და მის მეოხებით იწყეს სომხური ენის შეთვისება, გვარების გადასხვაფერება და ყოველივე ქართულის დამახინჯება. ზოგის ქართველ გრიგორიანის გვარი ისეა გადაკეთებულ-დამახინჯებული, რომ მის მნახველ ქართველ კაცს თავის დღეში ფიქრადაც არ მოუვა, რომ ამ გვარის მექონ კაცი არამც თუ ოდესმე ქართველი ყოფილიყოს, არამედ ქართველთან რამე ნათესავობაც კი ჰქონიყოს.

ეს კიდევ არაფერი, ამაზედ საყურადღებო ის არის, რომ თვით გვაროვნობის რწმენაც კი ისე გადამახინჯებით არის განმტკიცებული, რაის მეოხებითაც ყოველი ქართველი

გრიგორიანი ნათლათ არის დარწმუნებული მასზედ, რომ ის გვაროვნობით ნამდვილ ჰაოსიანია. რწმენა აქ დიდი არაფერია, საქმე ის გახლავსთ, რომ უკანასკნელ ეს რწმენა ხდება ქართველთაგან მათ განმათვისებელ ძალად, სახსრად, რაც მერმისისთვის მათში მტრობასა და შურსაც ჰბადავს, იგინი დაუძინებელ მტრებათ ხდებიან და ყველაფერ საქმეში ბრუნდეს თვალით იცქირებიან, ქართველებს თავიანთ მტრებათ რიცხვენ და ასეც უქადაგებენ ხალხს, რომ ამ ზიზღის დათესვით საქართველოში, ქართველთ გრიგორიანებში აღადგინონ ვითომც და მათი საკუთარი დედა ენა, მაგრამ ჟამთა-ვითარების წყალობით დაცემულს.

გვაროვნობის განთვისების ტრფიალებით მათ იქამდის მიახწიეს, რომ უკანასკნელ ქართული ენა აშკარად ჰგმეს და ამ ენის დევნა თვით ეკლესიებიდან და სკოლიდამაც დაიწყეს. იქმნება მკითხველმა ეს არც კი დაიჯეროს, რომ როგორ თუ საქართველოში ქართველთ შორის, ქართული ენა იგმობაო, აქ დაუჯერებელი არაფერია, ყოველის ფერი მართალია და ჭეშმარიტი. იტყვის მკითხველი: საქართველოში რომ სომეხმა ქართული ენა არ იცოდესო, უამისოდ ის როგორ გასძლებსო. როგორ იცხოვრებს, როდესაც მას მტკიცე დამოკიდებულება აქვს ქართველთანო. დიახ, ეს ასე უნდა გახლდეს, მაგრამ ეს ასე არ არის და შიგ შუაგულს ქართლში, ქართველი გრიგორიანი აღარ სწავლობს ქართულს ენას და წერაკითხვას მიტომ რადგანაც მათ თავიანთ ვინაობა სომხად მიაჩნიათ. მართალია რომ მან შიგ შუაგულ ქართლში თავის ნათესავთან, ამხანაგთან, მეზობელთან, მტერთან, მოყვარესთან და მებატონესთანაც ამ ენით უნდა ისაუბროს და ხშირად ამ ენის წიგნის ცოდნაც მოუნდება, მაგრამ მაინც სხვათა გავლენით საქმე ისეა დაყენებული, რომ იგინი გარემოებას ეწინააღმდეგებიან და ყველგან და ყოველთვის ქართული ენის აღმოკვეთას სცდილობენ თვით ქართველს გრიგორიანებში. ჩვენ საუბარს დაასაბუთებს შემდეგი მაგალითები:

სიღნაღს—სომხები რამდენადაც სომხის შთამომავალნი სცხოვრებენ, იმაზედ მეტი ქართველ გვარისანიც არიან, ე. ი. გრიგორიანები. ორივეს ძრიელ კარგად ესმისთ ქართული ენა, სახალხო სახმარებელ დედა ენათ ქართული ენა ითვლება. წერა-კითხვაც ამ ენაზედ ემარჯვებათ და ძველადგანვე მათში ქართული წიგნების წერა და კითხვა იყო გავრცელებული. ყველა საქმის ქალალდები ქართულად იწერებოდა, ეკკლესიებში ქადაგობა და თვით სახარების კითხვაც ქართულად იცოდნენ, საფლავის ქვებზედაც ქართულად აწერდენ. და ამას გარდა თვით ეკკლესიის ქვებზედაც. მათგან ქართული მწერლობის ასპარეზზედ მელექსენი და მწერლებიც გამოდიოდნენ, ხშირად სწერდნენ კიდევაც. სწერდენ და სწერენ თვით ქართულ გაზეთებშიაც.

მაგრამ დღეს სიღნაღის სკოლებში, ქართველ გრიგორიანებთ შორის სასტიკათ არის ქართული ენა აღკრძალული და პატარა სომხის ვაჟებსა და ქალებს პირველ დაწყებიდგანვე სომხურის ენით აწყებინებდენ სწავლას, რაც ბავშვებისთვის გაუგებარია, რადგანაც მათ ამ ენის არაფერი იციან, მაგრამ ამ ენით აწყებინებენ სწავლას, რადგანაც ყველგან მიღებულია რომ პირველ დაწყებით ბავშვს თავის დედა-ენით უნდა დააწყებინონ წერა-კითხვის სწავლება. თუმცა ამ დედა-ენის სიტყვაც არ ესმისთ, მაგრამ მათ მაგარ ნასწავლთაგან ასეა დაყენებული საქმე. სკოლაში ბავშვი სასტიკათ დაისჯება, თუ მან ქართულს ენაზედ ხმა ამოიღო. ასწავლიან სომხურს და რუსულს როგორც სახელმწიფო ენას, ორივე ენა კი საქართველოს ქართველ გრიგორიანთა ბავშვთათვის უცხოა და მიუხვედრი, რაც მათ სწავლის საქმესაც უძნელებს და ეს რიალური პედაგოგიის წინაღმდეგიც არის, მაგრამ ამასთან მათ საქმე არ აქვსთ, სურვილი აქვსთ, რომ იქ საყოველთაო სახმარებელ ენათ სომხური ენა გახადონ. ამის ნაყოფსაც ხედვენ ნელ-ნელა, თუმცა ხშირად უნაყოფობაც ცხადათ ემჩნევათ.

თელავს—აქვს ქალების და ვაჟების სკოლა, აქ არიან ქარ-

თველ გვარის გრიგორიანებიც, მაგრამ აქ არც ვაჟებს და არც ქალებს ქართულ ენას არ ასწავლიან. აქაც ენა ყველა სომხის ქართულია, მათს დედა ენას ქართული ენა შეადგენს. აქაურ სომეხთაგანია ქართველებში მწერლობით ცნობილი ბ. ევანგელოვი, რაფის რამან „ხენთის“ მთარგმნელი და სსვანიც მრავალნი. როგორც სიღნახსა და თელავში გახლავსთ ქართული ენა სკოლებიდან გაძევებული, ისევე ყველა იმ სოფლის სკოლებიდამაც გახლავსთ, სადაც კი კახეთში სომხები სცხოვრებენ და მათ იქ სკოლები აქვსთ დახსნილი.

ცხინვალს—აქვს სკოლები, მაგრამ განდევნილი აქვსთ ქართული ენა. ბავშვები ჩუმად სწავლობენ. სომეხთა ძველი მლვდელნი ასეთის ზომების არ იყვნენ.

გორს—აქვს სკოლები, მაგრამ სასტიკათ განდევნილი აქვსთ ქართული ენა. არ ასწავლიან, ბავშვები ჩუმად სწავლობენ.

დუშეთს—აქვსთ სკოლები, მაგრამ განდევილი აქვსთ ქართული ენა, არ ასწავლიან. აქაც ბავშვები ჩუმად სწავლობენ.

ახალ გორს—აქვს სკოლა და განდევნილი აქვსთ ქართული ენა!

ახალქალაქს—აქვსთ სკოლა და განდევნილი აქვსთ ქართული ენა!

სურამს—აქვსთ სკოლა და განდევნილი აქვსთ. ასე და ამ გვარად ქართლის სხვა-და-სხვა სოფლებშიაც აქვსთ სამრევლო სლოლები დახსნილი, მაგრამ ყველგან ქართული ანბანის სწავლება მოსპობილი აქვსთ, ქართული ენის ხმარებაც მკაცრათ არის დამხობილი.

კავთისხევს—აქვსთ სკოლა ვაჟების და ქალების, სკოლიდან განდევნილი აქვსთ ქართული ენა. ასე რომ აქ ხალხს ბმას, კრინტს არ აღებინებენ ქართულს ენაზედ. ნამდვილი დესპოტიზმი არსებობს ამ გვარს ქართლის სომეხთა სკოლებში მათ მეთაურ მასწავლებელთაგან. მერე ვინ არიან ეს ქართლის სომხები?—უმეტესი ნაწილი ქართველის გვარისანი, ქართველთ გრიგორიანები, რომელთა დედა ენას ქართული ენა

შეადგენს, რადგანაც თვითაც ქართველ ტომის შთამომავალნი არიან, მათი გარჩევა ქართველისაგან შეუძლებელია. მათი სახალხო ენა ქართულია, ყოველივე მათში ამ ენით სწარმოებს და სრულდება: ტირილი, სიმღერა, ლხინი და ყოველივე საოჯახო, შინაური თუ გარეული სულ ქართული ენით სწარმოებს. ძნელათ რომ მთელ ქართლში მოიძებნოს ერთი ისეთი სოფეხი, რომ მას ამ ენის რიგიანად გაგება ჰქონდესთ, თვით თავადის შვილებიც კი უცოდინარნი არიან ამისი, რადგანაც იგინი ამ ენას მხოლოდ საყდრის ენათ სთვლიან, მათს დედა ენას ქართული ენა შეადგენს.

ქართლის ქართველ გრიგორიანებთაგან ძველადგანვე ყოველივე შინაური თუ გარეული ბარათების წერა სულ ქართულად სწარმოებდა. მათში სოფხურად თვით მღვდლებიც არ სწერდნენ და გინდ რომ ეწერათ, მერე, ამითი რას გახდებოდენ, არაფერს. ქართლის ქართველ გრიგორიანებთაგან ქართული მწერლობის ასპარეზედ სხვა-და-სხვა შესამცნევი მწერლებიც გამოსულან ძველს დროს, მათ შორის ძრიელ მრავლად იყვნენ სხვა-და-სხვა გადამწერნი რომელნიც გადასწერდენ ძველს ქართულ ხელთნაწერებს, ამათგან გადაწერილ ხელთნაწერმა თვით ჩვენს დრომდეც მოაღწიეს მრავლად, მწერლებთ შორის იყვნენ შესამჩნევი მელექსენიც. მირზაჯამნა მადათოვი, ქიჩიკნოვა, ჩამჩი მელქო, საიათნოვა, წყალობა ბებუთოვი, ოსეფ ამიროვი, ბუდაღ ოღლანი და მრავალნიც სხვანი ენით უთვლელნი. ახალ დროს მათგან გამოვიდნენ ზურაბ ანტონოვი, კამედიების მწერალი და ცნობილი გვამი, მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი. მწერალი და მელექსე, რომელიც „ცისკარში“ სწერდა დაარსებიდგანვე და 1859 წ. „ცისკრის„ ერთ ნომრის სალაყბოში ის ჰაზრიც გამოთქვა, რომ „ჩვენ ტომით ქართველნი ვართ და მხოლოდ სჯულით სომეხნი“ ამათ გარდა ნიკოლოზ ხუდადოვი, ცნობილი განათლებული მწერალი. პატივცემული ანასტასია თუმანიშვილი წერეთლისა, ქართულს საყმაწვილო მწერლობაში კარგად ცნო-

ბილი და სხვაფრივაც ამაგდარი, რედაქტორთ „კვალის“ და „ჯეჯილისა“ და ბევრიც სხვა საქმეთა მკეთებელი. აღალო თუთაევი ცნობილი პირი და მწერალი და რამდენი კიდევ სხვანი, ენით უთვლელნი. აბა ბრძანეთ თქვენა, თუ ასეთ კუთხესა და ერში რომ ქართული ენა სკოლებში მოსპობილი იყოს და ამ ენის ანბანის სწავლებაც დამხობილი, აბა რას უნდა ჰგავდეს ესა, რას უნდა მოასწავებდეს ჩვენთკის და ან სომეხთა წინაშე. აქ ამათ შესახებ მეტს აღარას ვიტყვით, თვით ცნობები უფრო კარგად მეტყველებენ,

თფილისში—აქვსთ სასულიერო სემენარია, სხვა-და-სხვა სავაჟო და საქალო სასწავლებლები, მაგრამ ყველგან დამხობილი აქვსთ ქართული ენა და წერა-კითხვა: თფილისში ძველადგანვე ქართველ გრიგორიანები ქართულად სწერდენ და კითხულობდნენ სხვა-და-სხვა ბარათებს, წიგნებს, საფლავის ქვებზედ სულ ქართულად აწერდნენ, ეკლესიებშიც მღვდელნი ხშირად იტყოდნენ ქართულს ენაზედ ქადაგებას, რომ მის საშუალებით მრევლს გაეგო ქადაგების დედა-ჰაზრი. ხშირად სომხის თავადის შვილები და აზნაურებიც იყვნენ სამეფო სამსახურში, მეფის მდივნები და მწერალნი, მთარგმნელნი და მხატვარნი როგორც ტერ ფილიპე ყაითმაზაშვილი, თფილისის გეგმის დამხატი ტერ შმოვანი და მრავალნიც სხვანი ენით დაუთვლელნი, ყველას შოთვლა აქ ძნელია, ხოლო იმისკი ვიტყვით. რომ ძველადგანვე თფილისის ქართველ გრიგორიანების თუ სომხის შთამომავალთათვის სახალხო ენას ქართული ენა შეადგენდა. ამ ენით სულდგმულებდენ ოგინი, ამ ენით იძენდენ ქართველთაგან მამულებს, ამ ენით სტკბებოდენ, ამ ენით სცოცხლობდენ.

როგორც ვსთქვით. თვით სიკვდილის შემდეგაც კი საფლავის ქვებზედაც ქართულად აწერდნენ, ასეთის ძველის ქართულის წარწერიანის ქვებით სავსეა ძველი ხოჯივანქის სასაფლავო, ასევე იყო ვანქის გალავანში და სხვა საყდრებთა მახლობლადაც ასე იყო, თვით საყდრის შენებათა ცნობებსაც

კი სწერდნენ ქართულად, დღეს კი აქ ველარსად რას ნახავთ, ყველგან მოსპეს ასეთი ქვები და გააქრეს, თითო-ოროლა აქა-იქ დაშთა, მათაც გაქრობა მოელისთ. თფილისის სომხობა ისევე ჰპატრონობდა ქართულ ენას როგორც ქართველნი, უამისობა არც შეიძლებოდა, რადგანაც მაშინდელი სომეხიც ტომით ქართველი იყო, იგი ქართველ გრიგორიანად უნდა შერაცხულიყო. ასეთ პირთაგან ქართულს ენაზედ ძრიელ ბევრი წიგნებია ნაწერ-ნათარგმნი, დღეს კი ასეთ კუთხეში და ასეთ ხალხთა შთამომავალთაგან ქართული ენა განდევნილია, გაძევებული. მთელს თფილისის ქართველ გრიგორიანებში აღმოკვეთილია ცნობები თვით ცნობიერების შესახებ. ძველინდელნი ქართველთ გრიგორიანთ მოქალაქენი დღეს აღარ ქართველობენ, ქართველობის გარეშე მათ ზიზღი და მტრობაც აქვსთ, საქმე იქამდის მივიდა რომ ქართველს ტუტუცს ეძახიან, ანუ „ტუტუც ვრაციქს“. ე. ი. ტუტუცს ქართველს. გარჩევა რომ იქმნეს გეფიცებით პატიოსნებას, რომ თფილისის სომხებში ნახევარზედ მეტი ქართველობა აღმოსჩნდება.

ძველადგანვე თფილისის ნამდვილ სომხის შთამომავალ მოქალაქენი თავისუფლად ყიდულობდნენ ქართველთ ყმა გლეხებს, მათა ჰფლობდნენ როგორც უნდოდათ და თან თავიანთ სჯულზედაც მიაქცევდნენ. თვით ქართველთ ყმათა მდგომარეობაც ისეთი იყო რომ მრავალნი დევნილნი ყმანი ეთვისებოდნენ სომეხთა, დევნილნი სომხურს გვარსა და სახელებს ირქმევდნენ, სომხურად ინათლებოდნენ და მით გადირჩენდნენ ხოლმე თავებს. ამის ნიშნები მოთხრობა „სურამის ციხე“-შიაც არის მოყვანილი, სადაც ერთი ოჯახი, ბატონისაგან დევნილნი სომხდებიან საიდუმლოდ, სახელსა და გვარსა იცვლიან და მით ატარებენ დროს, ჩვენს ძველს დროს ასეთი მაგალითების ერთი და ორი კი არ მომხდარა, არამედ რამდენიმე ასი და ათასი, იმერეთიდგან თუ დევნილნი ყმანი აქეთ მორმოდნენ, მიტომ აქაურნიც განჯა, ერევან-ყარაბაღისაკენ მირბოდნენ და მით იფარავდნენ თავს ბატონ-ყმობისაგან,

ასეთ განთვისებულთ ქართველთა რიცხვის ქვემო ქვეყნებიში ერთობ დიდი უნდა იყოს. ზოგთ მათგან ქართული გვარების ნიშან წყალიც აქვსთ შერჩენილი, ასეთ გვარებს მათში მოულოდნელად ჰპოვებთ და თან მათ სმენით გაჰკვირდებით, რადგანაც თქვენ წინ უცხო კუთხესა და ხალხში ქართული გვარი გაიხმაურებს, ამის უარყოფა არავის შეეძლება, რადგანაც ასეთი მაგალითები ძველად ქართველთ შორის ერთობ მრავლად ყოფილა. ყველა ესენი აქ მიტომ გავიხსენეთ, რომ მრავალთა წინაშე ქართველ გრიგორიანთა არსებობა ეჭვ გადაყრილ იქმნეს.

ჩვენ აქ მოვიყვანეთ და დავასახელედ მარტოდ ზოგიერთი დიდრონი დაბები და ქალაქები, სხვებს არ ვახსენებთ, მაგალითებრ ქართლისა და კახეთის დიდრონ ისეთ სოფლებს, სადაც სომეხთა ეკკლესიებიც აქვსთ, იქ საერევლო სკოლებიც, მაგრამ სკოლებში ბავშვებს სიტყვასაც არ ასწავლიან ქართულად. ერთის სიტყვით ყველა ამ სოფლებში მოსპობილია ქართული ენა, ამ ენის საჭიროებას ადგილობრივ მცხოვრებნიც კი კარგად გრძნობენ და საჭიროებენ, მაგრამ მათ ნდომას გზა და კვალი არა აქვსთ, რადგანაც სომეხთ გამგეობა ასეთის წესით არის შეპყრობილი, ესენი მოქმედებენ თავიანთ წესდების თანხმად, ეს მათი წესდება კი წინააღმდეგია ერის მოთხოვნილების, ერი ითხოვს ქართული ენის შესწავლას, ნამეტურ ქართული წერა-კითხვის გამო მაინც ვაჭრობის მხრით, ამას მათი სავაჭრო და ცხოვრების პირობებიც ითხოვს, რადგანაც ქართველ გრიგორიანთა ცხოვრება და ვაჭრობის საქმე დამოკიდებულია ქართველ ერთან და მაშასადამე ქართულ დავთრების წერის შენახვაზედ. უამისოდ ადგილობრივ სომხის ვაჭარს, თუ გლეხს ძრიელ გაუჭირდება წარმოების საქმე. ბევრს სოფელს და დაბაში მე თვით შევსწრებივარ ქართველ გრიგორიანებთ შორის ასეთს საყვედურებს და შემთხვევებს, რომ მათ დიდის მწუხარებით აღუნიშნავთ ის გარემოება, რომ „ჩვენს შვილებს ჩვენს სკოლებში ქართულს

ენას და წერა-კითხვას არ ასწავლიან, არ ვიცით, რა ვქნათ, რა უყოთ და საქმეს რა უშველოთ, ჩვენ აქა-იქ ბევრჯერ ვთხოვეთ, რომ ჩვენი შვილებისთვის ქართულიც ესწავლებინათ, მაგრამ ყოველთვის უარს გვტეცავდენ და გვეუბნებიან რომ არაო, ეს ენა თქვენი ენა არ არის და ამიტომ მისი სწავლებაც მეტიაო“. ასეთ საყვედურებს ერთსა და ორს კი არ შევსწრებივარ არამედ ასასსა და ორასს. ამ გამაგრებულ და გაჯიუტების მიზეზების შესახებ ბევრი ვეცადე რომ შემეტყო მათი მიზეზები და ბოლოს როგორც იქმნა აი ეს დასკვნა შევადგინეთ ჩვენთ თანმემამულე ქართველთ გრიგორიანთა ნალაპარაკევიდამ.

ჩვენს სკოლებში ქართული ენის სწავლება არ შეიძლება, ქართული ენა ხომ თქვენი ენა არ არის, რომ გასწავლოთ. თქვენი დედა-ენა სომხური ენა არის და მიტომაც ჩვენ სომხური უნდა გასწავლოთ, ვისაც ქართული ენის სწავლა უნდა, იმას ამ ენის სწავლება შინაც ეყოფა. ჩვენს სკოლებში ქართულ ენას ვერ შევიტანთ, რადგანაც იგი იქაც მეტია სადაც კი ეს სომეხთა ოჯახებში არსებობს, ჩვენ მოვალენი ვართ, რომ თქვენ მარტოდ თქვენი სჯულის დედა-ენა—სომხური გასწავლოთ.

ეს პასუხები მე გამიგონია არა მარტო შესმენილ ვაჭრებთაგან, არამედ მდაბიო გლეხებთაგანაც, ისეთ გლეხებთაგანაც, რომელთაც დიდი რამ ცოდნა არა აქვსთ, ბევრს რამეზედ მათ ვერაფერს ჰკითხავთ, მაგრამ რაც შეეხება მცხოვრებზედ დაკვირვებას და მათთვის საჭირო საქმეთა შემცნებას ამაზედ კი საკმარისი ძალ-ღონე გამოუჩენიათ და ყოველთვის ჰკვიანი რჩევა და პასუხი მოუციათ ჩვენს კითხვებზედ. ერთ სოფელში აი რა მითხრეს:

სწორედ ამბობთ ბატონო, ეს ჩვენი მღვდლებისაგან ველარა გაგვიწყვია რა: საქმეს ისე გვიჭირებენ, რომ ლამის ქართულად დავინათლნეთ, ჩვენი ეკლესია კანცელარიად გახადა, იქ გვაგროებს და ათასნაირ სამტრო ლაპარაკით მოსვენებას არ გვაძლევს, აბა თქვენა ბრძანეთ, ახლა ჩვენ რომ

ქართველებისაგან ერთობ შორს ვიაროთ, რა უნდა გამოვიდეს მით, არაფერი. სომხური ისწავლეთო, ეს კარგი, ახლა სულ რომ სომხური ენა და წერა-კითხვა ვისწავლოთ და სხვა არაფერი მის მეტი, ვსთქვათ ჩვენ შინათ და გარეთ სულ ამ ენით ვილაპარაკოთ, მერე ჩვენ მეზობლობა არ გვინდა, ან მეგობარი, ამხანაგი და მოკეთე?

მეორე ასეთმა გლეხმა სთქვა ახალქალაქში:

ჩვენ, შენი ჭირიმე, ქართველებთან მოყვრობა გვაქვს, ნათესავობა, ნათელ-მირონი. ყველამ ქართული ენა ვიცით, ამ ენით ვლაპარაკობთ, ამით ვასრულებთ ჩვენ ჭირს, ლხინს, წვეულობას, ქართულად ვმღერით, ვსტირით, ამ ენით ვადიდებთ ღმერთს, ვგონებთ ღმერმა თავის დიდება ყველა ენაზედ უწყინრად უნდა მიიღოს. ვინც მას ადიდებს ის მისთვის ყველა ერთი უნდა იყოს. მაგრამ არა, ეს ჩვენი მღვდლები კი ამას არ ისმენენ და იმას ჩაგვჩიჩინებენ რაც მათ ენატრებათ ი ბატონო, ჩვენმა მღვდლებმა გადაჭიდა ჩვენი გლეხობა ჩვენს მებატონეებსაც. ლამის სისხლი აგვაღებინონ ერთმანეთში. შორს იარეთ ქართველებისაგან და მათთან ყოველნაირი ნათესავობა და მეგობრობა მოსპეთ და გაწყვიტეთო. მოჰყვებიან ბატონო და სჯულის სახელით ვინ იცის რა სამტრო საქმეებს არა სთესენ. მესამემ მითხრა იქვე:

ახლა ე დალოცვილები იმას კი აღარ კითხულობენ, რომ ჩვენც გვეპიტნავება მათი ქადაგება და მტრობის ვრცელება თუ არა. ამას არ ფიქრობენ, აგვტეხიან რომ სომხური ენა დაიწსავლეთო, შვილებსაც ეს ასწავლეთ, სომეხი ხალხი მდიდარი ხალხია, ვაჭარი და ამ ენის ცოდნით თქვენი შვილებიც გამდიდრდებიანო. მერე სად, რომელ ხალხში და კუთხეში გავმდიდრდებით, ამაზე არას ამბობენ. ჩვენ, ბატონო, ქართველებში ვცხოვრობთ, მთაში დავდივართ, ტყეში ვართ თუ ბარში, ყანაში, ბოსტანში და ვინ იცის სად გინდა არა, რაც კი სოფლის საქმეები მოგეხსენებათ, ყველაფერში და ჩვენ ქართველებთანა გვაქვს საქმე და მეგობრობა, ყოველი

ჩვენი ავი და კარგი ქართულის ლაპარაკით სწარმოებს, ამ ენით ვსაზრდოებთ, ამ ენაში დაბადებულან ჩვენი მამა-პაპანი, ამ ენით აღზრდილვართ ჩვენც და ამ ენითვე აღიზრდებიან ჩვენი შვილები და შვილის-შვილებიც, უამენოდ ჩვენ საქართველოში ერთ დღესაც ვერ გავძლებთ და ვერ ვიცოცხლებთ და ვერ ვიცხოვრებთ. უამისოთ აბა რა ვიქნებით და რა მნიშვნელობა გვექნება.

ჩვენს საჭირო ენას ეს ენა შეადგენს, ამ ენით გვიცხოვრია და ამითვე უხდა ვიცხოვროთ, ამას ვერვინ წაგვართმევს, გინდ რომ წაგვართვან ამის სანაცვლო ენის სწავლებას გადავყვებით. ეხლა ეს ახალგაზრდა სომხები და ტერ-ტერები აგვტეხიან, რომ თქვენ შვილებს სომხური ენა ასწავლეთ და თქვენც სომხურად ილაპარაკეთ და ქართულ ენას თავი გაანებეთო. ჩვენი ბალღი ჩვენი საყდრის სკოლაში სამ წელიწადს დადიოდა, იქ სულ სომხურს და რუსულს ასწავლიდენ, ამ ხნის განმავლობაში მან ვერც სომხური ისწავლა და ვერც რუსული. ეხლა გამოვიდა სკოლიდამა და ქართული უბრალო მოკითხვის დაწერა კი არა ანბანიც არ იცის. ეხლა ჩემი ბავშვი მიკიტანს მივაბარე ერთი წლით, მუქთად, ეგები მხოლოდ ქართული წერა-კითხვა ასწავლოს რო შინაურებში მოკითხვის წერილის წაკათხვა და დაწერა მაინც შაეძლოს.

ჩემს ნათესავებს და მოყვრებს წერილი მინდა მივწერო და წარმოიდგინეთ, რომ წერილი ვერ მიმიწერია, ყოველთვის სხვას უნდა ვთხოვო, სხვას უნდა გავაგებინო ჩემი შინაური საქმეები. ყველა იმას მეუბნება, რომ კაცო, შენი ბიჭი სამ წელიწადს სკოლაში დადიოდა და მაშ რა ისწავლა თუ წვრილსაც სხვას აწერინებო, ჩვენს ტერტერას სულ ვერაფერს გაუხსენებ ასეთისას, წერილის დაწერა რომ ვთხოვოთ, ის მაშინათვე სომხურს გვიწერს, ქართულად არ შვრება; მისგან დაწერილი წერილი ერთხელ ჩემს მოყვრებში წელიწადი დარჩა წაუკითხავი და მერე იგი დახიეს კიდეც-რადგანაც მათთვის გაუგებარი ყოფილიყო. მეც არა ვიცოდი რა,

თუ მღვდელმა წერილში რა ჩასწერა, აბა რა უნდოდათ იმ დალოცვილებს, რომ ჩემი ბავშვისათვის ქართული წერა-კითხვაც ესწავლებინათ. აბა თქვენა ბრძანეთ შენი ჭირიმე, თუ სომხური ენა და წერა-კითხვა ქართლის მიუვალს ტყეებში, მთებში, სამუშაოში და ხალხში სად უნდა გამოვიყენოთ, ვის უნდა ველაპარაკოთ ამ ენით და ვინ გაიგებს ამას და გვეწაუბრება. ამ თვალთ უწვდენელს ქართლის სოფლებში. ახ, ნეტავი ეშველებოდეს რამე, ე ბიჭები კიდევ აქა იქ ეჩვევიან ქართულს წერა-კითხვას სხვების დახმარებით, საქმე ე გოგოებიც არის, რომ არც გოგოებს ასწავლიან ქართულს.

მესამე სომხის გლეხმა რა სთქვა: გორს, ჩემი გოგო სკოლაში სწავლობდა, იმ დალოცვილებს ქართული წერა-კითხვა არ უსწავლებიათ, იქიდამ გამოვიყვანე, მერე გაიზარდა კიდეც და ქართველ ბიჭზედ გავათხოვე, ჩემი სიძე ქართველია. ბევრი იწუხა ჩემმა ქალმა, რომ რატომ ქართული არ ვიცი, მაგრამ რაღა დროს, ეხლა რის წვალებით ქმარმა ასწავლა წერა-კითხვა, წერილებსაც სწერს ქართულად. ასე შემოგვჩივლეს ქართლში არამც თუ ერთმა და ორმა ქართველ გრიგორიანმა, არამედ ოცმა და ორმოცმა, ასევე შემოუჩივლიად ხოლმე თფილისში მცხოვრებთ ქართველ გრიგორიანებს და კახეთის სოფლებში მცხოვრებთაც. ახლა კიდევ მოგახსენებთ ჩემგან ნახულ ცნობებს, რომ ამაზედ კვალად ეჭვი არავინ იქონიოს. ერთ ქართველ გრიგორიანის ქალი თაწმინდის ძირკინაანთ საეკლესიო საქალებო სამრევლო სომეხთა სკოლაში სწავლობდა, ამ ქალს ქართული არ ასწავლეს, იგი დალაქის ქალი იყო. დედ-მამა დაეხოცა, მერე ეს ქალი ერთ ქართველ სოფლის კაცზედ იქმნა გათხოვილი. ეს ქალი ჩემი დგმურიც იყო და დიდათ სწუხდა მასზედ, რომ მან ქართული წერა-კითხვა არ იცოდა, ქართლიდამ დედამთილ მამამთილისაგან წერილები მოსდიოდა და ყოველთვის მე მაკითხებდა და მევე უწერდი, მერე კი დიდის წვალებით შეისწავლა, რადგანაც ქმარი აყვედრიდა, რომ რაც საჭიროა ჩვენთვის ის კი არ შეგისწავლია და რაც არაო და ის გისწავლიათ.

ვნახე კიდევ ასეთი მაგალითი: ერთ ქართველ მენახშირეს თფილისში სოფ. წყნეთელს სომხის ქალი შაერთა, ეს ქალი სომხის სკოლაში ნამყოფი-ნასწავლი იყო და სომხურის მეტი წერა-კითხვა არ იცოდა, ქმრისთვის კი საჭირო იყო ქათულის ცოდნა, რადგან ნათესავები მას შორს ჰყვანდენ და წერილების წერაც ხშირად უხდებოდა. ქალი ძრიელ სწუხდა და სწყევლიდა თითქმის იმ სიჯიუტეს და სიკერპეს რომ ჩვენს სკოლაში მე ქართული არ მასწავლესო. ეხლა მე რაში გამამადგება სომხურიო. უნდა მოგახსენოთ, რომ ასეთი მაგალითები მე არამც თუ იმ ოჯახებში მინახავს, სადაც ქართველ გრიგორიანის ქალი ქართველ მართლმადიდებელზედ ყოფილა გათხოვილი, არამედ ეს ვნახე იქაც კი სადაც ცოლიცა და ქმარიც ნამდვილ, ან ქართველ გრიგორიანები არიან, ამათშიაც საყვედურით აუნუსხავთ ესეთი სიჯიუტე და უთქვამსთ, რომ ნეტა რასა ჰგავს ესაო! ჩვენ სულ ქართულად ვლაპარაკობთ, ჩვენი ენა ეს ენა არისო და ჩვენმა შვილებმა კი სახლში ჩვენი ენის არც წერა იციან და არც კითხვაო. ერთი უბრალო ქალალდის წამკითხავი ჩვენ არა გვყავსო. უნდა ითქვას, რომ დღეს, სომეხთა შორის თფილისში სასტიკათ არის ქართული ენა მოსპობილი. თვით კინტოებმაც კი ალარ იციან ბევრს ალაგას ქართული წერა-კითხვა, რასაკვირველია იმათ, ვისაც სკოლაში უსწავლიათ, თუმცა ამათს დედა ენას და სახმარს ქართული ენა შეადგენს.

ძველადგანვე ყველამ კარგად ვიცით, რომ საქართველოში, სომხის შთამომავალ სომეხნი თუ ამათ თანა მერჯულე ქართველ გრიგორიანები სავაჭრო დავთრებს სულ ქართულად სწერდნენ, ანგარიშიც ასე იყო, ქართულ ძველს ქრონიკონს მათში ჰქონდა ადგილი. ამათში ერთის სიტყვით ყველაფერი ქართულად სწარმოებდა, ასეთ დავთრებს გარდა თფილისის ქართველ გრიგორიანებში თვით ძველი მეფეების დროინდელი სიგელ-გუჯრებსაც კი მრავლად იყო; ქართული ძველი წიგნებიც, ამ წიგნებით სტკბებოდნენ იგინი. სადღეი-

სოდ მათში ყველა ეს ამოვარდნილია, დავთრების წერას თფილისში ქართველ გრიგორიანთა შვილები სომხურს ენაზედ მისდევენ, რადგან ქართული აღარ იციან, თუმცა სომხურად უჭირდებათ კიდევაც წერა, მაგრამ მაინც მეტი რა გზა აქვსთ, როცა ქართული არ იციან. ვაჭრობა, ლაპარაკი და ყოველი ამის საქმე კი ქართველებთან აქვსთ და ანუ ქართულად მოლაპარაკე ხალხთან. ასეთ უცოდინარ ვაჭრებში ხშირად ვყოფილვარ მე და მათ წყევით უთქვამს შემდეგი: ქართული წერა-კითხვის უცოდინრობის წყალობით ჩვენ დიდი დაბრკოლება გვეძლევა ვაჭრობაში. აქა იქ ვაჭრობასა და ლაპარაკში ჩვენთვის საჭიროა რომ დავთრებს ქართულად ვსწერდეთ, გარდა ამის სოფლის ხალხშიაც გვჭირდება ამ ენის წერა-კითხვის ცოდნა, მაგრამ ჩვენ კი სიტყვაც არ ვიცით თუ როგორ დავსწეროთ.

ადრე კი ეს ასე არ იყო, ქართველ გრიგორიანებში ყველამ იცოდა ქართული წერა-კითხვა, ყველა ამ ენით აწარმოებდა თავის საქმეს, უთქვამსთ ხოლმე ასეთ ვაჭრებს: ეხლა ვეჩვევით აქა იქ ქართულ წერა-კითხვას და ეხლა ვსწავლობთ, სომხურს ენაზედ წელიწადიც გავა რომ ერთ წერილსაც ვერ წავიკითხავთ და დავსწერავთ, ქართულზედ კი მუდამ დღე გვიხდება, რადგანაც ეს ენა არის ჩვენი სამამეულო ენა. ბევრს აღაგას ასეთ ვაჭრებმა თავიანთ სკოლასა და მის წესებზედ გინებაც კი წარმოსთქვეს, ასეთი წყევა, კრულვა მათგან ქალაქებს გარდა თვით ქართლ-კახეთის დაბებშიაც მინახავს. კარგად ვიცი, რომ ერთ დროს, სომეხთა პედაღოგებთა ცდამ იქამდე მიაღწია, რომ მათ ქართულ ენას ხალხში გმობა დაუწყეს, ქართულ დავთრებს ხევა-ფხრეწა და მოსპობა, აშკარად უკრძალავდნენ ქართველ გრიგორიანებს, რომ ამ ქართულ ენაზედ ლაპარაკს თავი დაანებეთ და დავთრებიც სომხურათ სწერეთო. სამღვდელოთაგან ამის შესახებ სჯულის მექონი შინაარსის ქადაგებანიც მრავლად იფინებოდენ. ყველა მათგანი ცოდვათ უთვლიდა ქართველ გრიგორიანს, რომ მას

სომხურს ენაზედ არ ესაუბრა და არ ელაპარაკნა. ქართული თქვენი ენა არ არის, თქვენი სჯულის ენა სომხურია და ამიტომ უნდა ეცადოთ, რომ ამ ენაზედ სწეროთ და იკითხოთო.

ბევრს ალაგას მათ საწადელს მიაღწიეს და ქართველ გრიგორიანებს თავიანთ ოჯახებში მოასპობინეს ქართული ძველი სავაჭრო დავთრები, დავთრები თვით XVIII საუკ. ნაწერი, ძველი გარიგების წერილები, სიგელ-გუჯრები და თვით ქართული წიგნებიც კი. ბევრს ოჯახში შეირყა ქართული ენა. ბევრს ალაგას უნდოდათ ამ ენის ამოგდება და ამის სასარგებლოდ ცდაც დაიწყეს, მაგრამ საქმით კი ვერა გააწყეს რა, თუმც უნაყოფობას ხედვენ, მაგრამ ცდას მაინც თავს არ ანებებენ. დავთრების, სიგელ-გრჯრების და წიგნების მოსპობის მიზეზი ის იყო რათა მის საშუალებით ძირიან-ფესვიანად ამოეგდოთ ქართული ენის ნიშან-წყალი ქართველ გრიგორიანთა ოჯახებში. ეს იყო წრეს გასული ფანატიკობა, საქმის გაუგებრობა და სიკერპე. მოგეხსენებათ, რომ ქართველ მეფეების დროს, თფილისის მოქალაქეების ქართველთ მეფეთაგან დიდი პატივისცემა ჰქონდათ მინიჭებული და ამ პატივისცემის გამო ხშირად სამეფო მათ უაღრესობით ჰქომაგობდა, დახმარებასაც აძლევდნენ საჩუქრებით, ამისათვის მათ საბუთების ქაღალდებიც ეძლეოდათ, ყოველივე მაშინ ქართულად იწერებოდა და ინუხსებოდა, დღეს კი ასეთ ძველს მოქალაქეთა ოჯახებში თქვენ ძველ დოკუმენტებს ველარას ნახავთ.

ძველად არამც თუ საქართველოს გრიგორიანები მისდევდნენ ქართულს ენაზედ წერა-კითხვას, არამედ მათ სამღვდელო პირნიც კი სწერდენ ქართულს ენაზედ, რადგანაც მათ ქართული ენაც კარგად იცოდნენ, ვიანიდგან ქართლსა და კახეთში იყვნენ დაბადებულ აღზრდილნი, შთამომავლობითაც ქართველნი. ძველი მღვდელნი თავიანთის ქართულით უფრო იზიდავდნენ ქართველების გულსა და უკანასკნელ ასომხებდნენ კიდეც. სომხის ძველმა სამღვდელოებამ კარგად იცოდა,

რომ უქართულ ენოდ იგინი ვერას გააწყობდნენ, თვით სომ-ხის ეკლესიასაც ვერას შესძენდნენ და ამიტომ იგინი თვი-თონაც ზედ მიწევნით სწავლობდნენ ამ ენას და მრევლსაც არ უშლიდნენ ამის სწავლას და დახმარებას, იგინი ამით ორივეს ტომში სიყვარულს და გაურჩევლობას ნერგავდნენ და დღეინდელი სამღვდელოება კი წინააღმდეგ იქცევა ძვე-ლის სამღვდელოების. ეს მოძღვარნი ისეთი ოსტატები იყვნენ, რომ იგინი სომხებში სომხურ ენას თვით ქართულ ასოებს საშუალებითაც კი ავრცელებდნენ, მაგალითებრ საქართვე-ლოში, სომეხთათვის, 1825 წლიდან ლოცვის წიგნები ქარ-თულ ასოებით იბეჭდებოდა და ისე ვრცელდებოდა მათში.

ერთი ასეთი წიგნი მეც მაქვს:—სახელდობრ, „ნერსეს ჯათოდიკოსი ეგრქ“ დაბეჭდილი 1830 წ., ანუ ქართულად „ნერსეს კათოლიკოზის გალობა“. ერთ ალაგას აქ მოვიყვან ნიმუშსაც: „ამხარდ ამენაინ არის ანდ იალქ, ასტვაც ლესუქ, ბანამ ევ ეზშთუნს, ბარ-ბარიმ ლევაზს, ბოდქემ ზანძნეს, ტერ-ვოდორმია, ტერ-ვოდორმია, ტერ-ვოდორმია“. აი, ასე ძველი სომხის მღვდლები, ასე ქართული ასოების საშუა-ალებით განაგრძეს საქართველოს გრიგორიანებში სომხური ენა და მისი სიყვარული. თუმცა ამას ავრცელებდენ, მაგრამ მათში მაშინ ლპირატესობა ისევ გასაგებ ენას ეკავა, ე. ი. ქართულს.

დღეს კი ეს ასე აღარ არისო და ქართული ენის მოს-პობის ნატვრის ნიშნები ყველას ოჯახში ცხადად ჰლალადებს. იგინი ამ ენას ავიწყებენ არა მარტო ნამდვილ სომხის შთა-მომავალთ ქართველთ, რომელთაც სომხურის სიტყვაც არ იციან, არამედ იგინი ავიწყებენ თვით ქართველ გრიგორია-ნებსაც. მათში ამის ცდა ძრიელ არის განლვიძებული, ახალ-გაზრდა სამღვდელოება გატაცებულია განუსაზღვრელის ოც-ნებით და მათ აღარ იციან რა ქმნან, რა ღონის ძიება იხმა-რონ, რომ ქართული ენა ამოაგდონ მათში და მის მაგიერ სომხური დაამკვიდრონ, იგი განაძეონ თფილისის სკოლებ-

ოდამ, იგინი ამისთვის დიდათ მეცადინეობენ და ქართველთ გრიგორიანთა შვილებში სასტიკად აქვსთ ქართული ენა აღკრძალული, ამ ენაზედ როგორც ვაჟებს ისევე ქალებს სიტყვის თქმაც არ შაუძლიანთ, თორემ მათ სასტიკათ დასჯიან, ამის საშუალება გახლავსთ, რომ ამ ბოლოს დროს, საქართველოს ქართველ გრიგორიანებთ შორის ვაჟებს გარდა გაჩნდნენ ისეთი ქალებიც რომელნიც დიდის ენა-მტვრევით მათვის უცნობ და ხამ, ე. ი. სომხურს ენაზედ ლაპარაკობენ, ამის მიმზიდველობა მათში გაძალიანებულია შეუმცნევლად და უადგილოდ.

გარდა ასეთის ოსტატობის, ეს ხსენებილი წოდება თავის შიზნის მისაღწევათ და განსახორციელებლად სხვა ღონის ძიებასა და ოსტატობასაც ხმაროობენ, მათ იმეცადინეს და არამც თუ მარტოდ ენის და მწიგნობრობის მხრივ დაარღვიეს ძველი ქართული ერთობა და კავშირი, არამედ მათის ცდით დაირღვა თვით ნამსახური და მეგობრული ძალაც. ნათესავობა სჯულის გამო ქართველებს და ქართველ გრიგორიანებთ შორის მკაცრათ ისპობა, ნამეტურ სდევნიან სომეხთაგან ქართველთ ქალის შერთვას, ამას სასტიკათ უკრძალავენ, ვინც კი სომეხთაგანი ამ მცნებას და აღკრძალვას დაარღვევს ვაი მისი ბრალი, იგი მომავალში კაი დღეში არ ჩავარდება; სჯულის მგმობელს თვით ეკკლესია დასჯის, არ გაახარებს, მომავალში უხეირო ცხოვრება ექმნება, ბევრს სინანულში შევა. ასეთ სომეხს იგინი უცბად დაუწყებენ დევნას, თვისის წრიდამ გარიცხვენ, ქართველი ქალის შერთვის გამო სასტიკათ შეაჩვენებენ, ერთის სიტყვით სრულიად მოიგერებენ და ბრუნდეს თვალით დაუწყებენ ბრძოლას. ამის შესახებ მე რომ არ ვამტკიცო, ეს სხვებმაც აშკარად უნდა იცოდნენ; რადგანაც ყველა ზემოხსენებული ზომები მათში თითქმის აშკარად ხდება და იგინი ამისთვის არავის წინაშე არას მალავენ.

ქართველი ქალის მათს ოჯახში შესვლა არის სრული განხეთქილება ძმათა და მშობლებთა შორის, სრული უძლუ-

რება. ამ გარემოებას ბოლოს მოჰყვება დიდი მტრობა, განწირულებაც კი, მით უბედურება, რითაც მრავლადაც მომხდარა და მოხდება კიდევაც. ამ სამტრო საქმეთა ისტორია მეტად საყურადღებოა, ხოლო მის ცნობებს უნდა შეკრება, რადგანაც უმეცართა შორის ბევრი საბრალო ქართველი ქალი დაღუპულა უღვთოთ, ბევრს მოჰღებია მათში საბრალოდ ბოლო. სომეხი კაცი ვერ იტანს იმ გარემოებას, როცა მის სახლში ქართველი მღვდელი შედის და შვილს უნათლას, ეს აუტანელი ვაია მათი, სიკვდილი. ამას ვერ ეწყობიან და ხშირად ამისთვის უძლურებაც ხდება და მერე სომეხი კაცი თავის სჯულის ქალს ირთავს. თუ რად შეირთა გრიგორიანმა ქართველი ქალი, ვინ დაატანა მას ამისთვის ძალა, ამასთან მათ საქმე არ აქვსთ. *) ბოლოს მაინც მიზანს მიაღწევენ, ქართველ ქალისაგან განთავისუფლდებიან და მის მაგიერ სხვას, ე. ი. თავის მერჯულეს შეიყვანენ. ბარემ ასევე ექმნათ წინეთ და საბრალო ქალი არ გაეწირად უბრალოდ. ვაცხადებთ, რომ ამ გარემოებას ჩვენც ვეწინააღმდეგებით, არც ჩვენ მოგვწონს ეს რომ სომხის შვილებს ქართულად ნათლავენ. ეს რა რიგია, ან რა წესია. ეს მთავრობამ მოგვიხერხა ადრე განგებ. აი ამისაგან რაები ხდებოდენ ადრე.

ცხინვალში, ერთმა ქართველ გრიგორიანმა შეირთო მართლმადიდებელ ქართველის ქალი. თავის სურვილით, სიყვარულით. ამ კაცს მთელი სომხობა აუჯანყდა, ვაჭრები ცუდის თვალით უმზერდნენ, ვაჭარს ყველა ქართველს უძახდა, ბაზარში რომ ჩაივლიდა, ასე უყვიროდნენ: „ქართველო, აქ მოდი, ქართველო, სად მიხვალ?“ და სხვანიც ასეთნი. ნათესავებმა და შინაურებმაც მოიძულეს სახლში ქართველი ქალის შეყვანაზედ, რადგანაც მის წყალობით ჩვენს სახლში ქართველი

*) იქნება დღეის შემდეგ ეს ასე აღარ მოხდეს და სიყვარული ჩამოვარდეს, რადგანაც ეხლა ნება მიეცად შვილების მამის სჯულზედ მონათვლის.

მდვდელიც უნდა შემოვიდესო, შვილებიც ქართულად უნდა მოინათლონო. კაცმა ვერ აიტანა გმობა და საყვედურები, დასნეულდა და უკანასკნელი გარდაიცვალა.—საწყალი უსიხარულოდ ნათესავ და მეგობართაგან მოძულებული ქართველი ქალის შერთვის გამო.

ასეთი მაგალითები. ცხინვალს, გორს, ოელავს, სიღნაღს, თფილისს და სხვაგანაც ხშირად მომხდარა და მოხდება კიდევაც, ვიდრე ეს სახელმწიფო წესები არ მოისპობა. საქმე აქ სჯულის გამო შვილების ნათვლა ხდება. ამაში ჩვენ მათ არ ვატყუნებთ. იგინი გარემოებას უნდა ემდურიდენ და არა ქართველი ქალის შერთვას.

თფილისის მოქალაქე მ. მ. ნიკ—სვმა შეირთა მართლმადიდებელი ქალი. ამის გამო მთელი ნათესავობა და მეგობრები გადაეკიდნენ და ყოველ თავიანთ წრიდამ გარიცხეს, დედ-მამამაც ძრიელ იჯავრეს, ერთ ღამეს მამა თავის შვილსა და რძალს ლოგინში მიეპარა და დამბაჩით ნამძინარევი რძლის მოკვლა უნდოდა, მაგრამ ეს ველარ მოახერხა რადგანაც ამ დროს მის ვაჟსაც მიეცემოდა ზიანი, მან კი ეს ვერ გაიმეტა, მარტო რძლის მოკვლა უნდოდა. უკან დაბრუნებისას აცახცახებულს დამბაჩა გაუვარდა ხელიდამ და გატენილი დამბაჩა სხვა მხარეს გავარდა. საქმე გაირკვა.

ბაქოელმა ერთმა მდიდარმა ექიმმა იმერეთში შეირთა ერთი ლამაზი ქართველი ქალი, ორი წლის შემდეგ ეს ლამაზი ქალი მოწამლვით მოკვდა, ამ საქმეზედ გაზეთებშიც ბევრი სწერეს.

თფილისის მოქალაქე შ—ნვმა შეირთა ქართველი ქალი, ამიტომ გადაეკიდეენ ნათესავები და მეგობრები და ყველა მოსცილდა, საქმე ისე გაუჭირდა რომ ბოლოს მეგობრების შიშით კლუბში ველარ დადიოდა. ამ დღიდან ამას უმზერდნენ როგორც ვერაგ ქართველ კაცს.

თფილისის მოქალაქე პარტ. ნ-ბავმა შეირთა მართლმადიდებელი ქალი, ქორწილის დროს ნათესავები მოუცვივდნენ,

ქაშუეთის საყდარში და ვაჟს დაუწყეს კიცხვა და ყვირილი: „ეს რა გვიყავ, სამარე რათ გაგვითხარე, ტოტხლები რათ დაგვმარხე, რათ მოგვჭერ თავი, სხვა რჯულის ქალი რათ შეირთე. ჩვენ გიშოვნიდით ბევრად უკეთეს ქალსაო“.

თფილისის მოქალაქე მ—ოვს შეურთავს მართლმადიდებელი ქალი. ერთ დღეს ეს ქალი შემოვიდა ქართული წიგნის მაღაზიაში“ და იქ მყოფ. ლ. მესხიევის ქალს შესჩივლა რომ ჩემი ქმარი ისე მდევნის რომ მეტი გზა აღარ მაქვს, თავი წყალში უნდა დავიხრჩოვო. ქალებმა საუბარი დაიწყეს, მე ყური დაუგდე და კითხვები მივეცი და ბოლოს აღმოსჩნდა რომ მიზეზი ეს ყოფილიყო, ქორწინების რამდენიმე ხნის შემდეგ ქმარს გავლიყო თვისი სიმხურვალე და მეგობართა და ნაცნობთა კიცხვის გამო. თვითაც დაფიქრებულა და მის გამო დიდს სინანულშიც ჩავარდნილა სხვა სჯულის ქალის შერთვის გამო.

თფილისის მოქალაქე ფ.—ევმა შეირთა მართლ მადიდებელი ქალი, ამას ძმები და ნათესავები გადაეკიდნენ, მაგრამ ვერას აკლებდენ, ხოლო გულში კი ძრიელ სწყინდათ, როცა მათს ოჯახში მართლ-მადიდებელი მღვდელი შევიდოდა, მაშინ მათ ზიზღი კანკალს დააწყებინებდა, ნამეტურ ფ. დებს, რომელნიც არა ჰფარავდენ მტრობას.

ერთ სომხის ხელოსნის ქალს ირთამდა ერთი იმერელი, ამ ქალისთვის სომხის ერთის წრისაგან დახმარება იყო დანიშნული, ამ დახმარებას ქორწინების დროს აძლევენ. ეს ფული ერთის მდიდრისაგან არის დატოვებული ღარიბ ქალებთა გათხოვების დასახმარათ. ფული სამღვდელოების ხელში იყო. ქალის დედა წავიდა მღვდელთან, ფული უნდა გამოერთვა და მასთან ქორწინების ნებართვაც აეღო. მღვდელმა რომ გაუგო დედაკაცს ამბავი, მაშინათვე ფული დაუჭირა და აღარ მისცა, მერე უთხრა: „ქართველზედ რა ითხოვებ, შენი სჯულის კაცი ვერ იშოვნე, ჩვენ გიშოვნით, სომეხს მიათხოვეთ და დახმარებასაც მაშინ მოგცემთ.“ დედაკაცმა უარი უთხრა: „ეხ-

და ეს ადარ იქმნება, რადგან ჩემი ქალი დანიშნულია". მღვდელმა დახმარება აღარ მისცა, ქალი უმზითვოთ დაშთა, საქმრომ ეს ამბავი რომ გაიგო, მაშინათვე ქალი უმზითვოთ წაიყვანა, ქორწილში თვით ქალის სახლის მღვდელიც დაჰპატიჟა, ქორწილი კაი გადუხადა, კაცი შეძლებული იყო და ქალის მოძღვარი გაკვირდა. სინანულშიც შევიდა.

ასეთი შემთხვევები ამათში ძრიელ ხშირად მომხდარა და მოხდება კიდევაც, რადგანაც ყოველი სომეხი შეპყრობილია მით რომ თუ ის სომხის ეკკლესიას არ აღიარებს, უამისოდ მისი სომხობა შეუძლებელი იქმნება. ამიტომაც რგინი მტრობენ სასტიკად როგორც სომხისაგან ქართველი ქალის შერთვას, ისევე სომხის ქალის ქართველზედ გათხოვებას, მეორეს კიდევ ეთვისებიან და სომხის სახლში მართლმადიდებელ ქალის შეყვანას კი არა, ამას ვერ იტანენ და საბოლოოდ მას ცუდი შედეგიც მოსდევს. მიზეზი ამისი ის გახლავსთ რომ კანონის ძალით შვილი უნდა დედის სჯულზედ მოინათლოს, ანუ სახელმწიფო სარწმუნოებით.

არ ვიცი, აქ რომელ ერთი ცნობა მოვიყანო, რომელ ერთი ავნუსხო, ეს შეუძლებელია. ასეთი მაგალითები ხდება არა მარტო საქართველოში არამედ ყველგან სადაც კი სომხები სცხოვრებენ და სხვა სჯულის ხალხთან კავშირი აქვსთ. ვიტყვით თამამად რომ სომეხთაგან ასეთ შემთხვევებს სულ ფათერაკი და უბედურება მოსდევს, მსხვერპლის შეწირვა, უბედურება, ოჯახის დაქვეითება. შვილების დაღუპვა და სხვაც მრავალი. სომეხი თამამად ირთავს კათოლიკის, ნემენცის ებრაელთა ქალებსაც, ებრაელთ ჯერეთ ნათლამენ სომხურად ბ მერე ირთავენ. ამათ სომხები მიტომ ირთვენ, რადგანაც მათში შვილს მამის სჯულზედ ნათვლენ, ამიტომ წყნარად და კარგადაც სცხოვრებენ. მართლმადიდებელ ქალთა შერთვის დროსაც რომ ასე იყოს, მაშინ აქაც ისევე იქნებოდა. ჩვენი მეფეების დროს ასე იყო,: ვაჟი მამის სჯულზედ ინათლებოდა და ქალი დედის, სადაც კი ეს სურდათ, სადაც არა და იქ ორივეს

სკულზედ ნათლავდენ. ნეტა ეხლაც ისე იყოს, რომ ჩვენში მოისპოს სკულის გამო მტრობა. მის მოსპობა კი ჩვენ კაი სიყვარულს დაგვინერგავს.

ერთ სომხის ვაჟს უყვარდა ქართველი ქალი, ვაჟს დედ-მამა ნებას არ აძლევდა ქალის შერთვისას, ვაჟი კი თავს არ ანებებდა, ბოლოს ვაჟის დედ-მამამ ვიღაც უცხო კაცები შეისყიდეს და საპატარძლო ქართველი ქალი მოაკვლევინეს, ეს ამბები ადგილობრივ გაზეთებშიც იყო ანუსხული, ხოლო უბედურების გარეოშებას არავინ აკვირდებოდა. მარტოდ ის გამოჩნდა მიზეზათ, რომ ვაჟის დედ-მამას ქალი არ სდომნიათო, ფრა ჰყვარებიათო, ის კი არა და მიზეზი კი სულ სხვა იყო.

ერთ სომხის ვაჟს თფილისში უყვარდა ქართველი ქალი, ამ ვაჟს ეს ქალი უნდა შაერთა, დედ-მამა უშლიდა, ვაჟი არ შვრებოდა. ბოლოს ვაჟის მშობლებმა ქალი სხვას მოატაცვინეს, მტაცებლებმა სკიჯგნეს და ბოლოს გამოაჩინეს. საქმე კარგად ვერ გაირკვა, ნამუს ახდილი ქალი სომეხმა ვაჟმა აღარ შეირთა, ასე უსამართლოდ მოექცენ ამ ქალს.

ბევრს ალაგას მომხდარა ასე, რომ სომეხ ვაჟს შეჰყვარებია ქართველი ქალი, მათთან უვლია სახლში, ბოლოს დანიშნულა კიდევაც და მემდეგ ისე მომხდარა, რომ ჯვარ-დაუწერალი ქალი დანიშნულისაგან დაორსულებულა, შვილებიც მისცემია, შემდეგ კი საქმე ისე მომხდარა, რომ დანიშნული თანამერჯულეთა შიშით სხვაგან გარდახვეწილა და ქალიც აღარ შეურთავს, იგი გაუბედურებულა. ესეთი შემთხვევები ხდება არა მარტო ქართველ ქალთა გვერდით, არამედ ძრიელ მრავლად რუსის გოგოების გვერდითაც. ეს ერთობ ხშირია დღესაც და ხშირი იქნება შემდეგაც, ვიდრე სკულის ფანატიკობა არ მოისპობა.

ამ გარემოების გამწვავება პირდაპირ სამღვრელოებას ედება კისერზედ, როცა ვაჟი მიდის მღვდელთან ბილეთის ან ჯვარის წერის მოწმობის ასაღებად რომ ცოლი უნდა შევირთაო, თუ ამბავი მღვდელმა გაუგო, მაშინ შენი მტერი, საქ-

მე ჩაიშლება. როგორ! განა თქვენ სხვა სჯულის ქალი უნ-
და შაირთოთ, ეს როგორ შეიძლება, ამით დაღუპავთ თქვენ
თავს, ცხოვრებას, თქვენი შვილები თქვენს სჯულზედ არ
მოინათლებიან, მერე რა პასუხს აძლევთ მამა-პაპათა ეკლესიას?
თქვენს ოჯახში თქვენს მღვდელს და სჯულს აღარაფერი მნი-
შვნელობა ექმნება, იქ თქვენი ცოლი იქმნება და მისი სჯუ-
ლი, ეს კი წინააღმდეგია ჩვენი და დამამხობელი არა მარ-
ტო ეკკლესიის წესების, არამედ თვით თქვენის ოჯახის, ნუ
იზავთ მას, თავი გაანებეთ ამ საუკუნო საწყევარ საქმეს და
თქვენს ოჯახში თქვენი მამა-პაპის სჯულის კანდელს ნუ გაა-
ქრობთ, ნუ იზავ ისეთ საქმეს, რაც საწყენი იქმნება ყველა
თქვენი ნათესავებისთვის. თვით მე გიშოვნით თქვენი სჯულის
კარგს ქალს, კაი ოჯახისას, ზითვიანს და ფულიანს, სხვა რა-
ღა გინდა?

ხშირად მოხდარა, რომ მღვდლის ასეთ დარიგებას საქ-
მე ჩაუშლია, ბევრს დანიშნულს ქართველ ქალს ამითი ყელი
გამოსჭრია. ხშირად სადაც ასეთ საქმეს დედმამა ვერას აწ-
ყობს და საქმეს ვერ შლის, იქ მღვდლის ენერგიული პრო-
ტესტი უჩნდება და მას თავისიც გააქვს, ასეთ საქმეებს ხში-
რად მტრობა და ბრძოლაც მოსდევს, ნამეტურ კამათი. ამის-
თვის მათში ბევრნაირი ხრიკები ხდება, განუსაზღვრელი მძუ-
ლვარება და სხვანი. ყველა ეს ხდება მისის წყალობით რომ
შვილი დედის სჯულზედ არ მოინათლოსო, ამიტომ ერიდე-
ბიან მხოლოდ მართლ-მადიდებელთა ქალებს, თორემ ნემენ-
ცის ქალს, კათოლიკის კი ხშირად ირთავენ, რადგან ამათ
შორის უპირატესობა მამის სჯულს ეძლევა. ეს არის მიზეზი,
მთელი სომხობა ამით არის გამსჭვალული და აღბორგებულნი,
მათის ფიქრით სომეხი კაცი სომხის სჯულის გარეშე სომეხი
არ შეიძლება რომ იქმნეს, მათის ფიქრით: სომეხმა რომ მარ-
თლმადიდებლობა მიიღოს, ის თურმე სომეხი აღარ შეიძლება
იქმნეს, უსათუოდ თუ სომეხი ხარ მასთანვე გრიგორიანიც
უნდა იყო. მათში კათოლიკე, პროტესტანტი და სხვანი არ

შეიძლება იქმნეს, ვინც კი არის მათში ასეთნი იგინიც ვითომც სომხები არ არიან!

აბა ეს როგორ შეიძლება, ასე დაბნელება როგორ იქმნება? ეს ძრიელ მოკლე შეხედულება გახლავსთ და ძველებური დამპალი მოუსზარებლობა, ამის წყალობა გახლავსთ, რომ ქართველთა და სომეხთა შორის ასეთი მტრობა არის გამწვავებული, ეს რომ არ იყოს, მაშინ მათში მძახლობაც გახშირდება და ამას სიყვარულიც მოჰყვება, დღეს კი ჩვენის ეკკლესიის და სამღვდელოების წყალობით სრული განხეთქილება მეფობს და ბოროტება. გვითქვამს და კიდევაც ვიტყვით, რომ სჯული ვერ გამოსცვლის გვარს. თუ რომ შეიძლება სომეხი გრიგორიანის სჯულისა იქმნეს, ისიც შეიძლება რომ სომეხი მართლმადიდებელიც იყოს, პროტესტანტი, კათოლიკე, ისრაელი, მუსულმანი და სხვაც, მაგრამ მასთანავე გვარტომობით სომეხი იქმნეს. სომხები თავიანთ გვარის სასარგებლოდ ასეთის შემცდარის ოცნებებით არ უნდა მოქმედებდნენ. ასე მზერა და ოცნება არც ერთ გვარს არ შეჰფერის, ეკკლესია არ უნდა იქმნეს გვარის უფროსი, ანუ მისი მყლაპავი. ეს გინდ დღეს რომ ასე იქმნეს, მომავალში ხომ მაინც ასე არ იქნება, იგი თავის სახით არსად დაშთება, შეიმუსრება და მაშინ რაღა უნდა იქმნენ სომეხნი, უეკლესიოთ მაშ არაფერი იქმნებიან და სომხობაც ხელიდამ გამოეცლებათ?!

სომხებში კათოლიკებიც არიან და პროტესტანტებიც, ამითი სომხებს არაფერი უშავდებათ, ნაცვლად ამის კათოლიკებმა ვენეციას და ვენას დახსნეს სტამბები და სომხური წიგნებით გაამდიდრეს სომხები, მათ აღადგინეს ახალი სომხეთი. პროტესტანტებმა ინგლისსა და ამერიკას დახსნეს სომხური სტამბები და დღესაც იქ ბეჭდავენ აუარებელ წიგნებს. შერე მათ რას უშლის ის გარემოება, რომ იგინი სომხის სარწმუნოებისანი არ არიან. დროა სომხობამ ასეთ შეცდომებს თავი გაანებოს, ასეთ შეცდომებს ადრე კარგად შეამცნია გრიქორ არწრუნმა და „მშაკ“-ში ამაზედ წერილები

სწერა. გ. არწრუნს გრიგორიანობა არ სწამდა, მისი დაუძინებელი მტერი იყო, მაგრა ეს გარემოება არ უშლიდა მას, იგი გულშემატკივარი სომეხი მამულიშვილი იყო თავის ერისა.

ამის შესახებ საუბარი თუმცა ჩვენი საქმე და საგანი არ არის, მაგრამ მაინც ვსაუბრობთ მიტომ, რომ რამდენათაც სომეხნი ასეთის შემცდარის შეხედულებისანი არიან თავიანთ მეგვარტომეთა სარწმუნოებრივ მხარეებზედ, იგი იმდენადვე ჩვენს სავნებლადაც გამოდის, მაგალითებრ ქართველ გრიგოგრიანთა არსებობა ამათგან არის დაჩრდილული და შეჭმული, ეს კი არ შეიძლება, აბა როგორ იქნება, დღეს რომ მთელმა ქართველობამ სომხის სჯული მიიღოს, მაშ ხვალიდამ მათ უნდა დაიყიწყონ ქართველობა, ქართული ენა, მის მაგიერ უნდა მიიღონ სომხობა და სომხის ენა შეისწავლონ, დაივიწყონ უნდა საქართველო და მის მაგიერ სომხეთი იქონიონ სახეში. ერთი სიტყვით სჯულის წყალობით უნდა ჩავარდნენ უარეს შეცდომაში. განა შეიძლება მერე ეს ასე, როგორც ეს არ შეიძლება ისევე ის, რომ სომეხმა მართლმადიდებელი ქალი შეირთოს, შვილები დედის რჯულზედ მოინათლონ და მათაც უნდა იძახონ რომ ჩვენ სომხები არ ვართ და ქართველები, ან რუსები ვართო. ეს რომ ასე არ იყოს და ამისთანა შემცდარი აზრები არ არსებობდეს, მაშინ არც ამოდენა მტრობა იქმნებოდა დათესილი ჩვენ შორის.

მე თამამად ვამბობ, რომ დღეს სომეხთა შორის არიან ასეთი სომხებიც, რომელნიც სარწმუნოებით მართლმადიდებელნი არიან და გვაროვნობით სომეხნი. ასეთ სომხებს ძრიელ ხშირად შეხვდებით, განჯას, ბაქოს, ერევანს, რუსეთის სხვა და სხვა ქალაქებში და საქართველოშიაც. ასეთ კაცთა შვილებს უნდა ეწოდოსთ „მართლმადიდებელნი სომეხნი“ ანუ „პრავოსლავნი არმენინ“. ესეთი მოსაზრება რომ აღორძინდეს მაშინ ჩვენ დარწმუნებული უნდა ვიქმნეთ, რომ სომეხთ შორის დამკვიდრდება სრული მშვიდობა და ნათელი შეხედულება, მაშინ სომეხთ შორის სხვა ტომის ქალების შერ-

თვაც ხშირად მოხდება და გინდ სახელმწიფო სჯულზედ მოინათლონ მათი შვილები, მაინც მათს სომხობას, ანუ გვაროვნობით სომხად არსებობას არაფერს დაუშლის. ამის აღორძინება მათში მოსპობს ყოველნაირ განგეთქილებას და მტრობას, გარდა ამის ესეთი შეხედულება იქნეს ნამდვილი შეხედულება გვაროვნებაზედ.

ვამბობთ, რომ ამის უამისობა მით უფრო არ შეიძლება რადგანაც სომეხი ერი ჩარჩობის გამო ძრიელ გულ გრილია თავის ქვეყანისა და მის არსებაზედ, ვაჭრობის გულისათვის სომეხი კაცი ადვილათ სტოვებს თავის სამშობლოს ბ მიდის უშორეს ქვეყანაში, იქ სახლდება, სომხეთის არსებობა მას ოცნებათ უხდება. იქ ჰკარგავს ყოველივეს გარდა ეკკლესიის, ამით იფარავს ვითომც სომხობას, მაგრამ ის კი არ იციან მათ რომ ესეც დროებითი იქმნება მათში და მომავალში ესეც დაეცემა და შეიცვლება, ამას ფიქრი არ უნდა. მომავალი ამას გვამცნევს და მიტომაც მოვალენი არიან რომ ასეთ შეცდომას თავი დადანებონ, თორემ საბოლოოთ არა იქმნება-რა, რადგანაც სომეხი კაცი უცხოეთში ადვილათ სთმობს თავის ენას, ხასიათებს და თვით გვარებსაც კი ირქმევენ სხვისასო. ავნიშნავთ პირნათლად რომ სომხების ასეთ გარემოებაზედ ჩვენ როგორც ძველს მეზობელ ხალხს გული ერთობ გვეთანაღრება და გვსურს, რომ მათ შორის ასეთ გულ-გრილურ მიმართვას ბოლო მოეღოს, თორემ ერთ დროს ასეთის გულ-გრილობით მთელი არმენია ცარიელი დაშთება, იქ სომხების მაგიერ მუსულმანები და სხვა ტომის კაცნი გამრავლდებიან, რის ნიშნები მათში დღესაც კარგადა აშკარად სჩანს.

თუ არ ამ მხრის წინაღმდეგობით, სომეხნი თავიანთ სიცალიერეს ვერაფრით შეაჩერებენ. სომხის ტომი თავის დასაღუპათ აი ამ გარემოებას უნდა ეწინააღმდეგებოდეს და არა ქართველებთან დანათესავებას, ქალის შერთვას. ამისი შიში მათ არ უნდა აქვნდეთ, რადგანაც იგი საშიში არ არის. ვგონებთ იონესიანის შვილმა, ვართაპეტოვის, სპანდარიანის და

ნავასარდიანის შვილმა რომ მართლ-მადიდებელი ქალი შეირთას, შით მათი შვილები არ გადაგვარდებიან. ამას ფიცი და მტკიცება არ დასჭირდება. ასეთის მოსაზრებისა ვართ სომხებზედ და ვგონებთ აქ სამტრო და სავნო არაფერი უნდა იყოს, გვაროვნობის მხრით ძალის დატანება არსად არის კარგი, სადაც რომელ ერსაც რამე ენა ემარჯვება და ამ ენის რძე ჩასწოვებია და ის ამ ენის რძით გაზდილა, სადაც მის მამა-პაპებს უცხოვრიათ, სადაც დახოცილან და ამ ხნის განმავლობაში ძრიელ დიდ დროსაც გაუვლია, სწორედ ჩვენც ამ კუთხის ერის გვარისად უნდა ვიწამოთ. აბა რას ეგვანება ის გარემოება, რომ ჩვენ მართლ-მადიდებელ ქართველებმა ქართველ გრიგორიანები სარწმუნოების მხრით სომხათ ვიწამოთ. ესენი კი არა და საღის მოსაზრების წყალობით, თვით ნამდვილ სომეხთა შთამომავალთა ჩათვლაც კი აღარ შეგვეძლება, რადგანაც მათ კარგა ხანია საქართველოში ცხოვრების გამო ქართული ენა შეითვისეს, ქართული ზნე-ხასიათი და თვისება რაის საშუალებითაც მათ მნახველი ქართველთაგან ველარაფრით გაარჩევს.

ეს სომეხნი დრო და გარემოებამ ისე ოსასტურად გარდაქმნა, გარდააკეთა რომ მათ თავიანთის აღარა შერჩათ-რა, იგინი სულიერად დაუკავშირდენ ქართველებს, ერთის სიტყვით, ძრიელ ძნელად, რომ თქვენ ქართლელ სომხისაგან გაარჩიოთ, ხოლო ვერც ერთს და ვერც მეორეს სომხად ვერ იფიქრებთ, რადგანაც მათ ამისი არაფერი ეტყობათ. აწინდელ ქართველ გრიგორიანი, თუ გინდ ნამდვილად მათი შთამომავალიც იყოს, მაინც იგი დღეს წარმოადგენს სრულს სახეს ქართველის კაცისას, ძნელად, რომ აქ სომეხი ვინმეს ქართველისაგან გაარჩიოს, ენა, ზნე, ხასიათი და ყოველი მხარე ცხადათ მოწმობს ამ ერის მტკიცე ერთ სულობას, ერთ მტკიცე კავშირს.

სახეშია მისაღები, რომ საქართველოში არამც თუ მარტოდ ქართველ გრიგორიანები ეკუთვნიან ქართველ ტომს,

არამედ ისინიც კი ქართველები უნდა იყვნენ, ვისაც ჩვენ სომხის შთამომავლად ვსთვლით, აბა ერთი ბრძანეთ თუ ასეთ შთამომავალთ რა უნდა უწოდოთ ჩვენ, რომელთაც გულსა და სულში გადანერგიათ ქართული ზნე და ხასიათი, დღეს იგი ქართველი კაცის მტკიცე გეგმასაც წარმოადგენს, ერთის სიტყვით საქართველოს სომეხი არის ისეთივე ქართველი— მტკიცე განუყრელი, როგორც თვით ქართველი. გარდა ამის გინდ ეს ასე არ იყოს და იგინი სომხის შთამომავალნი იყვნენ, მაინც მათ ცხოვრების განმავლობაში იმდენი დრო და ხანა გასულა, რომ დღეს მათი განსხვავება ჩვენგან შეუძლებელია. ადრიდგანვე აქ უცხოვრიად მდგთ ძველებს, აქ დაბადებულან, აქვე დახოცილან, აქ არის მათი საფლავები, საფლავის ქვათა ქართული წარწერანი, აქაური სომხის წარსული არის საქართველოს ერის წარსული, მასთან მტკიცედ დაკავშირებული.

საქართველოს სომეხმა როგორც არა სომხის მიწის შთამომავალმა არ იცის სომხური ენა, მისი ისტორია, მწიგნობრობა, ზნე, ჩვეულება და ათასიც სხვანი. იგი არაფრით ეკუთვნის მათს ძალას, მათი არც ავი იცის, არც კარგი. ნუ თუ ამდენ მაგალითების შემდეგ შესაძლებელი უნდა იყოს და საღს ლოგიკასთან ახლოს მდგარი, რომ კაცმა იყვიროს, რომ მე ამა და ამ გვარის ვარ, მათ ვკუთვნი, რის ცნება და გაგება მეც არ მაქვსო, ე. ი. ადგილობრივ კი არა, სადაც დავიბადე და აღვიზარდეო. ეს იქმნება სრული შეცდომა, სრული უძლურება და კაცის საჭირო მოვლენათა არ ცოდნა. ესეთი საქციელი შეჰფერის მხოლოდ გაუგებარ კაცს, მოუსაზრებლობას, გაუნათლებლობას, რომ კაცი რომელიმე გვარს ეკუთვნოდეს, მისი ავი და კარგი არ იცოდეს და იმავ დროს იმას კი ყვიროდეს, რომ მე ესა ვარ და არა ისაო!—ისიც იმ ენით კი არა ვისაც აკუთნებს თავს, არამედ იმ ენით, რაც მან ჰუზურში იცის.

ქართველთა განთვისებას ქართველ გვაროვნობისაგან

ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ ქართველი სამღვდელოება უძლური ანუ გაუგებარი იყო გვაროვნულ საქმეში, იგი გულ გრილი იყო და მას ამის ძიების დროც არ აქვნდა, მეფენიც ისეთის შეხედულების იყვნენ, რომ საქართველოში მცხოვრებნი ოლონდ ქრისტიანები ყოფილიყვნენ, თორემ დანარჩენთან მათ საქმე არ აქვნდათ.

ასეთი ცნობები გვაქვს ქართველ გრიგორიანებზედ, მხოლოდ ამის გაგება დიდი ხანი არ არის რაც აღორძინდა ჩვენში, წინეთ ქართველი თავის დღეში არ იტყოდა, რომ ქართველი სომხის სჯულის მაღიარებელიც იქმნებოდა, თვით სომხებსაც ასევე დანერგვიათ და იგინი არას შემთხვევაში არ იწამებენ ამას, რომ სომხის ეკლესიის მაღიარებლად შეიძლება რომ სხვა ტომის კაციც იყოს. უსათუოდ თუ გრიგორიანიკ ვინმე, ის უეჭველად სომხის ტომისაც უნდა იქმნეს, ამას თურმე ეჭვი არ უნდა და ესენი არამც თუ ქართველ გრიგორიანებს, არამედ თვით ქართველთ კათოლიკეთა გვაროვნობასაც კი უარს ჰყოფენ და ამბობენ, რომ ქართველ-კათოლიკენი არც ყოფილან და არც იქმნებიანო. ეს კი არა და თვით სამხრეთ საქართველოსაც კი უარს ჰყოფენ და სწერენ, რომ სამხრეთი საქართველო არმენიის ნაწილიაო და იქ მცხოვრებნიც სომხის გვარის შთამომავალნიო. იყოს ასე. მაგრამ ვიტყვით იმასაც რომ ეს იქმნებოდა მხოლოდ ახირება და მსწორე შეხედულების დაბნელება, შორს გაქცევა.

ჩვენი მოსაზრება რამდენ გზისმე „მურჭში„ მასხარათაც აიგდეს, ერთს წერილში, ამ გვარ შრომას ვირის შრომა უწოდეს და „სამხრეთ საქართველო“ წიგნაკი, მკაცრათ უარჰყვეს, ესევე ქმნეს „ახალ მიმოხილვაში“ და აქაც პასუხი მომთხოვეს, რომ იქმნება სამხრეთ საქართველოს კუთვნილების შესახებ და ქართველ გრიგორიანების შესახებ რამე ცნობები წარმოადგინოსო და ისტორიულად დაასაბუთოსო. დიახ, რომ სამხრეთ საქართველო ნამდვილად საქართველოს კუთხეა და იქ მცხოვრებთ უმეტეს ნაწილის ქართველ გვარის გრიგორია-

ნებიო, ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოებაც: ქართველთ მეფობის დროს და შემდეგაც, ქართველთ მებატონეთაგან თავისუფლად ისყიდებოდნენ მათი ყმანი, რომელთაც ყიდულობდენ სომეხთ შეძლებულნი ვაჭარნი და მერე ამ ნაყიდს თავიანთ სჯულზედ მიაქცევდენ და ამის მოდავე მათი არავინ იყო. კანონი იყო ისე რომ მყიდველთ ბატონი თავის ნაყიდს ყმას არამც თუ მარტოდ თავის სჯულზედ გადიყვანდა, არამედ შეეძლო გაეთათრებინა კიდეც. ამ გარემოებამ დიდი ნარცხი დაარტყა საქართველოს და ამან მოუღო ბოლო ჩვენს ძალას. ვიტყვით იმასაც, რომ ქართველთ არამც თუ ყმობიდან და ასხვაფერებდენ, არამედ სომეხთა მხნე ხუცები ფულით ყიდულობდენ მთელს სოფლის ხალხს და თვის სარწმუნოებზედაც გადაჰყავდათ, ამის მაგალითია შემდეგი: ცხინვალისკენ, ერთს სოფელში სცხოვრებენ გლეხნი გიგაურები. ყველა იგინი XVIII საუკუნეში გადაკავშირებულ იქმნენ სომხის საყდარზედ. დღეს, გიგაურები სომხათ ითვლებიან, სარწმუნოების წყალობით გვარითაც სხვა-ფერდებიან. დღეს რომ მათთან მივიდეს ვინმე და ჰკითხოს თვისი ვინაობა, იგინი მაშინათვე ეტყვიან, „რომ სომხები ვართო.„!

ამის სასარგებლოდ ღწვა სომხის სამღვდელოებამ ადრიდგანვე მორთეს, მარტოდ ერთს დიდს შრომათ ღირს ამათ მიერ გვარების გადაკეთება. მაგალითებრ მეტეხელ გლეხ-მირზაშვილებს, გვარი მირზაიანცად გადაუკეთეს, მირზაშვილები ხომ მოგეხსენებათ, ქიზიყის სოფ. მირზაანიდამ არიან, ძველადგან ყველა მირზაშვილები ქართველები იყვნენ, მათგან რამდენიმე კომლი XVIII საუკუნის დამდეგს სომხობას დაუკავშირდენ, შემდეგ დროს, იგინი სრულიად გადაბირულნიც იყვნენ, ორმა კომლმა ამის ვითარება შეიტყო, ამათ სომეხთა სასულიერო გამგეობაში საქმე ჰქონდათ და დაბადების მოწმობას იღებდენ, ესენი ძველადგანვე მირზაშვილება იწოდებოდნენ, სასულიერო გამგეობამ კი მათ მისცა მოწმობა და შიგ მირზაიანცი ჩაწერა, ამით საქმე ერთს გამგეობაში მირ-

ზაშვილებს კარგად გაუფუჭდათ, იგინი სხვა გვარის წევრებათ იქმნენ ცნობილნი და დროებით ამის გამო ერთი სადავო საქმეც წააგეს. ამაზედ მირზაშვილებმა სასულიერო გამგეობას თხოვნა მისცეს და ითხოვეს გვარის შვილობით ჩაწერა, მაგრამ სასულიერო გამგეობამ უარი სტკიცა, რომ თქვენი გვარი მირზაიანცია და ჩვენც ასე გიბრძანებთ რომ იწოდოთო,

კიდევ მაგალითი: გორში, ერთხელ ერთის საქალაქო გამგეობის წევრის დასაფლავების დროს, საყდარში, ერთმა ქართველმა ბ. შ.—დავ. ქართულად სიტყვა წარმოსთქვა, მოკლედ დახატა განსვენებულის ღირსება, ამ გარემოებამ სასულიერო გამგეობის წინაშე ჩხუბი და კამათი გამოიწვია და სიტყვის წარმომთქმელი სამართალში იქმნა მიცემული რომ სიტყვა ქართულად რად წარმოსთქვითო. სომხის საყდარში ქართულს ენაზედ სიტყვის წარმოთქმა აღკრძალულიაო. ასეთ ოცნებათა გატაცებულთათვის საქმე იქამდე მივიდა რომ ზოგს ალაგას იგინი ქართულ საყდრებზედ ქართულ ნაწერებსაც კი ამტვრევენ და ასხვაფერებენ, ეკკლესიებს აჩერებენ, ამაზედ ადგილობრივ გაზეთებშიაც იყო ხოლმე ცნობები და მათ ჰკიცხავენ კიდეც. ეს არ უნდა იყოს კარგი და მოსაწონი. ვიცით ისიც რომ სომეხთა სასაფლაოებზედ მიცვალებულთა ქვებზედ ქართულად ნაწერ ეპიტაფიებს სულ სპობენ და აქრობენ. თფილისის ვანქის გალავანში ადრე სულ ქართულად ნაწერი ძველი ქვის წარწერანი და ეპიტაფიები იყო და დღეს კი იქ ერთ ქვასაც ველარ ნახანთ ასეთს, უნდა ითქვას, რომ ყველა ამას მათი საზოგადოება და სამღვდელოება მიტომ ჩადის და მოქმედებს, რომ მის საშუალებით ეგები ქართველებთან ყოველნაირი კავშირი გაწყდეს, ქართული ენა მათ საბძანებლიდამ განიდევნოს, ქართულ ენას მათში ადგილი არსად ჰქონდეს.

ჩვენი მოსაზრება იყო, რომ გვესაუბრა და დაგვესაბუთებინა ის გარემოებაც, რომ ქართველებში არიან ისეთნიც,

რომელიც გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებენ და დღეს მის მეოხებით იგინი სომხის გვარათაც ირიცხებიან. ასეთ მოსაზრების დასამტკიცებლათ საჭიროა ცოცხალი ცნობები, ნამდვილი ამბები, ჭეშმარიტებასთან ახლოს მდგარი. ასეთ ჭეშმარიტებას ემორჩილება ყოველი განათლებული კაცი, ამ ჭეშმარიტებას ვერავინ აეწინააღმდეგება. ვგონებთ რომ ცოცხალ ჭეშმარიტს ცნობების წინააღმდეგ კამათი უმნიშვნელო იქმნება, ცნობების დარღვევაზედ დუმილი უბრალო უნდა იქმნეს, თუ კიდევ აქ ამის ასპარეზზედ ჩვენს საწინააღმდეგოდ რამე პოლიტიკანობათ არ იქმნა მიღებული, მე ვიცი, რომ ჩვენს მოსაზრებას ზოგნი არ შეიწყნარებენ, მოსაზრებას არ დაენდობიან, იგინი ცნობილის კილოთი კამათს მორთავენ. ამას ეჭვი არ უნდა „მურჭში“ ბატ. ფირუმიანცი ჰკვიროობს დიდათ, რომ მე ზოგი ერთი სომეხთა გვარები ქართულიდამ გადასხვაფერებულად ვაღიარე და თვით მანთაშაშვილი, მირზაშვილი, ფრიდონოვი, სუნდუკაშვილი, აღნიაშვილი და ბევრიც სხვანი ქართველად ვაღიარეთ. ეს პირი ქართული თიატრის არტისტია, შთამომავლობით სომეხი, მირაღიანი, ქართულიც კარგად იცის და სომხურიცა, ორივე ენას ემსახურება და სწერს, სომხურს ენაზედ იგი სწერს ქართველთ ცხოვრებიდამ სხვა და სხვა საინტერესო ცნობებს, ნამეტურ მწიგნობრობიდამა. ამაზედ მე მადლობასაც ვუძღვნი, მაგრამ იმაში კი ვერ დავეთანხმები, რომ ვითომც საქართველოში ქართველთ შორის, გრიგორიანები და კათოლიკები არ იყვნენ. თუ კი რომ ნახევარი საქართველო გათათრდა და ქრისტიანობიდამ ისლამზედ გადავიდა, ნუ თუ ქრისტიანობის სომხებსა და კათოლიკობაზედ კი არავინ გადავიდოდა, როცა ამ სარწმუნოებათა მაღიარებელთ მუსულმანთა მახვილი სულ არ სდევნიდა.

ქართველთაგან ძველადგანვე რომ მრავლად დაკავშირებიან გრიგორიანობას ამას ასაბუთებს შემდეგი მაგალითებიც. ამ გვართა ცნობებში ბევრი ისეთი გვარიც არის მოხსენებული,

რომელიც ნამდვილ ქართული გვარია, ტეტიური, მაგრამ სხვაფერ გადაკეთებული, დამახინჯებული; უნდა ითქვის, რომ ეს ცნობები და გვარები ჩვენის მასალების დასამტკიცებლად მეათასე ნაწილია, მის შეკრება და აქ ყველას მოყვანა შეუძლებელია. ვგონებთ ჩვენის ჰაზრის დასამტკიცებლად ესეც კმარა. ისევ ამას მივმართავ და ისევ ცნობებმა ილაპარაკონ. ამის წინააღმდეგ თუ ვინმე რამეს იტყვის, ვთხოვთ, რომ იმან მასხარობა და მტრობის დაწამება და კიცხვა-გმობა იქით გადადოს და ცნობები მოიყვანოს. ამას ჩვენ მით უფრო ვნატრობთ, რადგანაც ჩვენ, ქართველნი და ჰაოსიანები ერთი მხრის ხალხნი ვართ, ერთს ჭირსა და ვარამში განვლილნი, ერთ გარემოებაში მყოფნი, ამიტომ რა საჭიროა, რომ ჩვენში რამე გვაროვნული მტრობა არსებობდეს, ან ერთმა შეჭამოს მეორე და ან მეორემ პირველი. ჩვენი ნატვრა გახლავსთ, რომ ყოველმა პირმა თავის გვაროვნობა დაიფაროს და ყველგან და ყოველთვის სომეხი სომხად იქმნეს ცნობილი და ქართველი ქართველად. ვგონებთ, რომ ამაზედ მეტი დიდი რამ სამკაული კაცობრიობის წინაშე სხვა არა უნდა იყოს რა, რათა ერთმა მეორე არ ჩანთქას და არ გააქროს, ერთმა მეორე არ შეჭამოს, როგორც ამას ნატრობენ მრავალი სრული სახელმწიფონი და თავიანთაგან დამონებულ ერს აქრობენ და სჭამენ. აი ესეც ზოგი გვარები ქართველ გრიგორიანებისა.

ავალიშვილი, ავალოვები, ყველამ ვიცით, რომ ქართველები არიან. მათში ზოგი თავადისშვილია, ზოგი აზნაურის. XVIII საუკუნის ნახევარს, რამდენიმე წევრი ამ გვარისა დაუკავშირდენ თათრებს აჭარაში, გრიგორიანობს და კათოლიკობასაც. თფილისში სცხოვრებენ ასეთ შთამომალთ გასომხებულ ქართველ ავალიშვილები, ვინაობა სომხად მიაჩნიად.

ალხაზიშვილი, კახეთში მთელი სოფელია ქართველთა, ამათგანია ჩვენი ცნობილი მოღვაწე ილია ალხაზოვი. მაგრამ არიან ამათგან ძველად გასულ ქართველნი, გასომხებულნი,

დღეს ალხაზოვათ იწოდებიან და გვაროვნობის აღარა იციან რა.

აჭარიანი, სიტყვა აჭარა ვგონებთ ყველამ ვიცით სადაც არის. აჭარიანცები მეფურნე კრუა სომხებიც არიან, გადაწყვეტით ვიტყვი, რომ აჭარიანცები ძველად აჭარელ ქართველნი უნდა იყვნენ, აჭარიდამ გასულნი და შემდეგ დროს გასომხებულ და სრულიად გადაგვარებულ ქართველთაგან, დღეს სომხის კათოლიკენი არიან.

არეშიძე ხომ ვიცით რომ ქართული გვარია. არეშიძეები მრავლად სცხოვრებენ საქართველოში. ტფილისში რამდენიმე ხელოსანი სცხოვრებს არეშიძეების. არეშიძეა ხომ გიორგი არეშიძე, ქართულ ენაზედ რამდენიმე სამეცნიერო წიგნთა მთარგმნელი. ამათგან ძველად რამდენიმე პირი დაუკავშირდა გრიგორიანობას და მის მეოხებით დღეს იგინი არეშიძეს მაგიერ არეშოვად იწოდებიან და სომხად სთვლიან თავს. ამითი რიცხვი საკმარისია თფილისში.

აბულაძე—აბულიანცი, ქართულად აბულაძე. აბულაძეებით სამსეა საქართველო. აბულის მთაც ხომ იცით სად არის, ჯავახეთს, მთლათ აბულაძე-აბულოვები აქედამ გაიფანტნენ საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებში. ამათგან რამდენიმე წევრნი XVIII საუკ. გრიგორიანობას დაუკავშირდა დღეს ტომობითაც სომხობენ.

ბარათაშვილი, ხომ ვიცით რომ ქართული გვარი, ბარათაშვილები არიან თავადები, აზნაურები და მცირეე გლეხნიც. დუშეთში სცხოვრობენ ბარათაშვილები, ქართველ გვარის შთამომავალნი და გრიგორიანის სარწმუნოების მექონი, ამის გამოს იგინი ტომობითაც სომხობენ, თავიანთ დედა ენაა სომხურს ენას სთვლიან, ნამდვილი ქართველთ შთამომავალნი კი არიან. დუშეთში ასეთ გასომხებულთ ქართველთ რიცხვი ასობით მოთვლება.

ბაქრაძე, ხომ ვიცით, რომ ბაქრაძე ქართული გვარია. XVIII საუკ. ვიღაც ბაქრაძეთაგანს სჯული მიუღია, დღეს იგინი სომხათ ირიცხებიან. თვითაც ასე ჰგონიათ თავიანთი

ვინაობა, სომხებიც ასე უმზერენ, რომ ბაქრაძეები სომხები ყოფილან ძველადვეო.

ბასილაშვილი, ნაოსრები არიან, ზოგნი ამათგანი თფილისში სომხის სკოლის ვაჭრებს დაახლოვებიან, მერე მათი სკოლიც მიუღიათ, დღეს ბასილოვათ იწოდებიან და ნამდვილად სომხობენ.

ბეგთაბეგის შვილები, ბეგთაბეგისშვილები სომხის შთამომავალნი არიანო, ამაზედ ჩვენ არას ვიტყვით, ისიც კი უნდა ვიქონიოთ სახეში, რომ ამათ სომხობის არა სცხიათ რა. ქართველ თავადისშვილებათ ირიცხებიან, სომხებთან არავითარი ნათესავობა არც ძველად და არც შემდეგ არ ჰქონიათ. თვით სიტყვა ბეგთა-ბეგიც ქართული ენის ფორმის სახით არის წოდებული.

გიგაური, ქართლში, გორის მაზრაში, ერთს სოფელში, სცხოვრობენ მრავლად გიგაურები, გლეხნი. ძველად ესენი ნაოსრები იყვნენ, მთელმა ქართლმა იცის რომ გიგაური გვარია. ამ გვარის წევრნი თფილისშიაც სცხოვრობენ. რაღაც შემთხვევების წყალობით, XVIII საუკუნის ნახევარს, ერთს სოფლის ხალხს სომხის სკოლი მიუღიათ და ამიტომ დღეს მთელი სოფლის გლეხთ გიგაურებსაც თავი სომხად მიაჩნიათ.

გიორგაძე, ყველამ კარგად ვიცით რომ ეს გვარი იმერეულია და ამ გვარის წევრნი იმერეთში მრავლადაც სცხოვრობენ. დღეს, ამ გვარის შთამომავალნი სცხოვრობენ თფილისს, ამათ წინაპარი ადრე დაკავშირები გრიგორიანობას და ამიტომ დღეს ოგინი სომხად იწოდებიან, გიორგიანცად.

გველესიანი, თვით მცირედ მცოდნემაც კი უნდა იცოდნენ, რომ გველესიანი ქართველი-მეგრული გვარია. ამ გვარის წევრთა რიცხვი დიდია. იმერეთში და თფილისშიც სცხოვრობენ. ერთი ამ გვარის წევრთაგანი ადრე გრიგორიანობას დაკავშირებია. დღეს მისი ჩამომავალნი ქუთაისში სცხოვრობენ და სკოლის გამო სომხათ ირიცხებიან, ამათგანია ქართველთ

მოღვაწე და გაზეთ „აღორძინების“ რედაქტორი გრ. გველესიანი. ამას წინეთ „ნორ-დარში“ გველიანცი უწოდეს.

დურგალიშვილი, სომხურადაც დურგალს ეს სახელი დურგალი ჰქვიან, ამაზედ არ ავხირდები; მიოლოდ იმას კი ვიტყვი, რომ დურგლიშვილებით სავსეა ქართლი და ამათ შორის რამდენიმე პირი მოიპოვება, რომელთაც სომხის სჯული აქვთ და მის გამო- იგინი დღეს სომხობენ კიდეც.

ბერიშვილი, ხომ ვიცით, რომ სიტყვა ბერი ქართული სიტყვა არის და ამ გვარის ქართველნი მრავლად სცხოვრობენ, როგორც სხვა და სხვა სოფლებში, ისევე თფილისში. თფილისში ამ გვარის წევრნი გრიგორიანობასაც აღიარებენ, მათ შეძლებაც აქვთ, თუმცა სომხურს ენაზედ ერთი სიტყვაც არ იციან, მაგრამ სომხობენ.

დალაქიშვილი, გორის მაზრაში აქა იქ, ქართველებში მრავლად სცხოვრობენ დალაქიშვილები. კასპში და სხვაგანაც სცხოვრობენ დალაქიშვილები, რომელნიც სჯულით გრიგორიანებს ეკუვნიან და ამიტომ თავიც სომხათ მიაჩნიათ, თუმცა სიტყვაც არ იციან სომხობისა.

გულაშვილი, ანუ ივანე გულაშვილი შემდეგ გადაკეთდა ივანგულათ, ივან გულოვათ. დღეს ივანგულოვები ძველადგანვე გადასულნი, გასომხებულნი.

მამულაშვილი, სიტყვა მამული ხომ იცით, რომ ქართული სიტყვა არის, მამული, მამულაშვილი. მამულაიშვილები სცხოვრებენ გურიას, იმერეთს, თფილისს და ქართლის სხვა და სხვა სოფლებში, მამულაშვილები ყველგან ქართველები არიან, ამათგან რამდენიმე სული ძველად გრიგორიანებს დაკავშირებიან და ამიტომ დღეს იგინი მამულოვათ იწოდებიან და სომხათ ირიცხებიან, სომხურად მამული გვარად არ შეიძლება, რადგანაც მამული ბეჭდვას ეწოდება.

ლარიბაშვილი, ეს სიტყვა ქართულია, ძველად რამდენიმე ლარიბი ქართველი დაკავშირებია გრიგორიანებს, დღეს იგინი სომხათ ირიცხებიან და გვარათაც კარიბოვათ იწოდებიან.

ლოლაძე. ყველამ ვიცით, რომ ლოლაძე ქართული გვარია, საქართველოში ყველგან ქართველები არიან და ზოგნი აზნაურისშვილნიც. ძველად რაღაც მანქანებით ერთი ოჯახი ლოლაძეებისა გრიგორიანობას დაკავშირებიან, დღეს მათი შთამომავალნი ვერაზედ სცხოვრებენ და სომხათ ირიცხებიან. ამათგანია თვით მეწიგნე იოსებ ლოლაძე, რომელიც სომხად ირიცხება და სომხობის კი არაფერი სცხიათ.

ამბარდანა. დღეს ამბარდანოვი, თფილისში გასომხებულნი არიან, კახეთში კი ქართველნი ძველადგანვე.

ჯოხტიევი. კახელნი, ქართველნი, შთამომავლობით. შემდეგ დროს თფილისში გადმოსულნი და სჯულის გამო გასომხებულნი.

მამაცაშვილები, სიტყვა მამაცი ვიცით რომ ქართული სიტყვა არის, ჩვენ ვიცით კარგად რომ მამაცაშვილი ქართული გვარია, ძველადგანვე ესენი აზნაურშვილებათ ირიცხებიან. მამაცაშვილები თითქმის XI საუკ. არიან ცნობილნი. დავით აღმაშენებლის ამღზდელად ესენი ირიცხებიან. ამ გვარიდამ XVII საკ. ორიოდ წევრნი გრიგორიანთ ეკლესიის წესებს დაუკავშირდენ, დღეს იგინი სომხათ ირიცხებიან-

მაჩაბელი, ხომ ვიცით, რომ ძირეული ქართული გვარია და მასთან თავადისშვილებიც არიან. სცხოვრობენ ცხინვალისკენ. ამათგნანი ძველად შემთხვევით დაბადებულან უკანონოდ შობილნი, იგინი მოუნათლავდ სომხურად და დღეს შიტომ სომხათაც ირიცხებიან, ასეთ სომეხ მაჩაბელნი სცხოვრებენ გორსა და ხაშურს—ვაჭრობით.

სანდაძე, სანდაძეს ცოლად სომხის ქალი შეურთავს, პირობისამებრ, ერთი შვილი გრიგორიანის სჯულით მოუნათლავთ. სანდაძე ჯავახეთს სცხოვრებს, შვილების ერთი ოჯახი გრიგორიანის სჯულისა არს, ამიტომ ამას თავი სომხათ მიაჩიია, სომხის ეკლესიის მნათეთაც ითვლება ეს სანდაძე, ამას გვარი „მშაკში“ სანდოიანცად მოიხსენეს, ერთ დროს, ამის ცნობა ილ. ალხაზოვსაც აქვს თავის მშვენიერ წიგნს „ბუნება და ცხოვრებაში“.

ტურიაშვილი, ტურა ხომ ვიცით რომ ქართული სიტყვა არის. ამ გვარის წევრნი ადრე დაუკავშირდენ გრიგორიანებს, დღეს ტურიანცად იწოდებიან.

თარხნიშვილი, თარხნიშვილები არიან ქართველნი, თავადიშვილები. ამათგანნი ძველად გადასულნი გრიგორიანობაზედ დღეს სომხათ ირიცხებიან.

მზარეულიშვილი, დღეს დროის წყალობით მზარეულოვათ გადაკეთებული, ძველადგანვე იყვნენ ქართველნი, ამათგანი სცხოვრებენ სოფ. დიღომს და ბევრს კიდევ სხვაგან, ზოგნი ამათგანი ძველად დაუკავშირდენ გრიგორიანობას და ამიტომ დღეს იგინიც ტომით სომხობენ.

სოსიაშვილები, სოსე, სოსია ქართული სახელია. სცხოვრებდენ ძველადგან ქართლს. XVIII საუკ. დაუკავშირდენ გრიგორიანობას, დღეს სოსიანცად იწოდებიან.

შაბურიშვილი, დღეს შაბუროვი, ვიცით კარგად რომ შაბუროვი, ძველადგანავე შაბურიშვილები ქართველ აზნაურის შვილებათ ირიცხებიან და სცხოვრებენ შეშაბუროს, დუშეთის ახლოს, ამათ ერთი ოჯახი შემთხვევით ძველად სომხობას დაახლოვებიან, მათი სჯული მიუღიათ და ამიტომ დღეს მათი გვარის წევრნიც სომხათ ითვლებიან, თუმც მათ სომხობის არა სცხიათ-რა, ასეთ სომეხ შაბუროვები თფილისში სცხოვრებენ.

ფარფაძე. თვილისელნი, ძველადგან დაკავშირდენ გრიგორიანობას, დღეს სჯულის გამო სომხობენ. ერთ ღარღაძეთაგანი თერძი იყო. მოკვდა, დიდი ქონება აქვნდა, ეჩმიაძინს შესწირა. იგი დაასაფლავეს კუკიის სომეხთ ეკლესიის წინ ქვაზედ ღარღანიანცი აწერია.!

მუჩაიძე. ვიცით რომ ესენი სცხოვრობენ იმერეთს, თვით ჩვენის მოღვაწე მწერლის ალ. ნანეიშვილის მეუღლეც მუჩაიძეა. რამდენიმე წევრნი თფილისს სცხორებენ, სჯული გრიგორიანის აქვსთ, ამიტომ ტომითაც ასომხებენ.

თუშიშვილი. ვიცით ყველამ რომ თუშიც იგივე სახელია

რაც ქართველი და სხვანი. ადრე ერთი თუ ორი კომლი თუ-შების შემთხვევით სომხობაზედ გადასულან. ამათი წევრნი დღეს თფილისს სცხოვრობენ და თუშურიანცად იწოდებიან. თუშურიანცი მეღვინეც არის.

ლაზიშვილი. ლაზი—თუ რას ნიშნავს ვგონებთ ამას ახსნა არ უნდა. ძველად ლაზელი ვინმე დაკავშირებია გრიგორიანობას, დღეს ესენი ლაზიანად იწოდებიან და სომეხ-კათოლიკეთ ირიცხებიან.

ობოლ-გოგიანცი, ობოლ-გოგიაშვილი. სცხოვრობენ ჰალვაბარს, ძველად დაკავშირებული გრიგორიანობასთან დღეს სომხად ირიცხებიან, გვარადაც ობოლ-გოგიანცათ იწოდებიან. „იხ. მიმ. № 6562“ 1904 წ.

ლამბარაშვილი. დღეს ლამბაროვი. ჩვენში ლამბარაშვილი ლამბარებათ ძველადგანვეა ცნობილი. თვით „კალმასობის“ ერთ მომქმედ პირთაგანი ლამბარაშვილია, ადრე რამდენიმე კომლი გრიგორიანობას დაკავშირებიან, დღეს მის გამო სომხობენ და ლამბაროვათ იწოდებიან.

როსტომიშვილები, მრავლად სცხოვრობენ საქართველოში, ყველგან ქართველნი არიან, ზოგნი ამათგან გრიგორიანობას ადრე დაკაშირდენ, დღეს სომხად ირიცხებიან და როსტომოვათ იწოდებიან.

ჯაშიტაშვილი, ჯაშიტა, ჯაში მეტი იქნება ავხსნათ რომ ქართულია. ჯაშიტა რაჭაში მრავალია, ჯაში გურიაში არის, აქედამ არის გადაგვარებულ გადასომხებულ დღეინდელი თფილისის სომეხთ ჯაშიტოვები, „იხ. მიმ. № 6764“.

ათაბეგოვი, ამათი ძველი გვარი ჯაყელია. სულ ამ გვარიდამ არიან გასულნი და გათათრებულნი, გასომხებულნი და გაფრანგებულნი. სომეხნი დღეს ათაბეგოვებათ ირიცხებიან, ათაბეგოვები ყიზლარსაც სცხოვრობენ.

ზურაბიშვილი, გრიგორიანობასთან დაკარშირებულნი, დღეს ზურაბოვათ იწოდებიან და სომხობენ, სცხოვრობენ ჰალვაბარს. ზურაბი სომხებში სულ არ იხსენება.

დიდ-ზურაბიშვილები, სჯულით გასომხებულნი დღეს-იწოდებიან დიდ-ზურაბოვათ.

ქორნიაშვილები, თფილისელნი, გასომხებულნი. დღეს სალოვი.

მესხმთლეშვილები, ძველადგანვე გასომხებულნი სჯულით, დღეს სომეხნი და წოდებულნი სვეჩნიკოვებათ.

მელიაშვილები, ძველი ქართველ მოქალაქენი. გასომხებულნი ძველად სჯულით, დღეს ირიცხებიან სომხად და გვარად იწოდებიან თარგმნით ლისიცოვი.

ხუციშვილები. ყველამ ვიცით, რომ ხუცი ქართული სიტყვა არის, ხუციშვილები სცხოვრებენ საქართველოს ყველა კუთხის სოფლებში და ყველგან ირიცხებიან ქართველებათ. ძველად ამ გვარის რამდენიმე წევრნი ჯავახეთში გადასულ იქმნენ კათოლიკობაზედ, რამდენიმენი გრიგორიანობაზედ, კათოლიკენი სცხოვრებენ ჯავახეთს სოფ. ხიზაბაგარს. ამ გვარიდამ კათოლიკეთ ასპარეზზედ ბევრი შესამჩნევი მოძღვარ-მოღვაწენიც გამოსულან. მართლ-მადიდებელ ქართველნი სცხოვრებენ საქართველოს ყველა კუთხეებში და გრიგორიანები გორის ახალ ქალაქს. ამ გრიგორიან ხუციშვილთაგანი ერთი მღვდელიც არის, ადრე ამათზედ ლაპარაკი ჩამოვარდა ქართულ მწერლობაში და ითქვა რომ ხუციშვილი ქართველიაო. მღვდელმა პასუხი დაბეჭდა „მშაკში“ და იწყინა და იტაცა ქართველობა. ჩვენ ნამდვილი სომხის შთამომავალნი ვართ და სომხეთიდგან მოსულნი აქაო, ჩვენ ქართველებთან არას დროს არავითარი ნათესავობა არა გვქონიაო!

გომელაური. ყველამ ვიცით კარგად, რომ გომელაური ქართული გვარია. ამ გვარის წევრნი მრავლად სცხოვრებენ ქიზიყისაკენ. ერთი ოჯახი გომელაურების ძველად დაუკავშირდა გრიგორიანობას, ერთი ასეთ სომეხთაგანი სცხოვრებს სიღნაღს. ვაჭარი გომელაური.

სულხანიშვილები. ძველის ძველი გვარია ქართველთა, სცხოვრობენ მრავლად ქართლს, ზოგნი აზნაურიშვილებიც არიან

და მასთანვე ძველადგანვე განთქმულნი, ზოგნი კახეთშიაც სცხოვრებენ. თფილისში მცხოვრებ სომეხ სულხანოვები გვარის წევრთაგან არიან გასულნი ძველადვე.

ზაზიაშვილები. თფილისელები, ნაოსრები არიან, ზოგნი ქართველნი, ზოგნი სომხობაზედ გადასულნი.

ლომიძე. ყველამ ვიცით, რომ ქართული გვარია და საქართველოში ვინც კი სცხოვრებს ყველა ქართველია. XVIII საუკ. რამდენიმე წევრნი ამ გვარის მოსდოკისკენ იქმნენ წასულნი და იქ გრიგორიანობასთან დაკავშირებულნი, ერთ ამათგანი გენერალ ლომიძე, გაკვირვებულია თავის გვარის წევრთა გასომხებაზედ, გენერალმა იცოდა რომ იგინი მარტოდ სჯულით იყვნენ გრიგორიანები, იგი მოსდოკელი იყო, ამის წინაპარ ქართველთ იქ მიულიათ სომხის სჯული. ლომიძეები საქართველოში ქართველნი არიან.

ჰანჩულიძე. ძველი გვარია, ზოგი აზნაურთაგანნიც არიან. რამდენიმე წევრნი ამ გვარის ვახტანგს მეფეს გაჰყვნენ რუსეთს. ერთ ამ გვარის წარმომადგენი თავის დროს ერთს გუბერნიის ქალაქში გუბერნატორადაც იქმნა დადგენილ. ამათ შთამომავალთაგანი დღესაც სცხოვრებენ რუსეთში, ასევე იწოდებიან. ამ გვარის წევრთა ზოგნი XVIII საუკ. დამდეგს გრიგორიანობასთან იქმნენ დაკავშირებულნი და ამიტომ დღეს ჰანჩულიანათ იწოდებიან,—იანცი-ღა აკლია.

ფრიდონიშვილი—ფრიდონიძე—აფრიდონიძე. სცხოვრებენ საქართველოს ყველა კუთხეებში. ნამეტურ ფშავ-ხევსურეთში. თვით სიტყვა ფრიდონაც ქართულია, იგი გრიგორიანებში სულ არ იხმარება. XVIII საუკუნის დამდეგს, ფშაველ-ფრიდონიშვილებმა თფილისში იწყეს ვაჭრობისთვის გადმოსვლა და ყველ-ეროობა და მატყლის ჩამოტანა. ამ საქონელს იგინი ჰყიდნენ თფილისის ისეთ ვაჭრებზედ, რომელთაც სჯული გრიგორიანის აქვნდათ. ვაჭრობის მხრით ესენი ერთმანეთს დიდათ დამეგობრებიან. შემდეგ დროში, მეგობართ ვაჭართა ოსტატობით ფრიდონისშვილებს ყმაწვილები ჰყოლიათ მოსა-

ნათლი, ამ ყმაწვილების ნათლიათ ვაჭარ გრიგორიანები ყოფილან და ამიტომ ამათის დავალებით და პატრონების თანხმობით ყმაწვილები სომხის მღვდელს მოუნათლავს, მაშინ ამის თავისუფლება იყო. არავინ რას დაუშლიდა. ამ ფრიდონიშვილების შთამომავალნი არიან დღეინდელ მდიდარ ფრიდონოვები, რომელთაც ქართველობის აღარა სცხიათ-რა. ზოგნი ამათ იტყვიან, რომ ვითომც ესენი თავადის გელოვანის შთამომავალნი არიან, ესეც შეიძლება. იქმნება ეს მეორე შტო არის მდიდარი ფრიდონოვების.

მალხაზიშვილი. სიტყვა მალხაზი ხომ ვიცით რაც არის, დღეს გრიგორიანობის გამო მალხაზიშვილი შალხაზიანად იწოდება.

ელისბაროვი. სომხებში ელისბარი არც ყოფილა და არც უნდა იყოს. ელისბარი ქართული სახელია და ამ გვარის ხალხი მთლად ქარველნი იყვნენ, ეხლა კი მათშიაც გამოერევნენ გრიგორიანები და ესენიც ელისბაროვად იწოდებიან.

ვახტანგისშვილი. ძველადგანვე მთლად ქართველნი იყვნენ. ვახტანგისშვილები სცხოვრებენ მთელ საქართველოში. ამათგანი დაკავშირებია გრიგორიანობას და დღეს მის გამო სომხათ აღიარებენ თავს და ვახტანგოვად იწოდებიან.

ნადირაძე. ამათ გვარის ხალხით სავსეა საქართველო. ყველგან ქართველები არიან. ამათგან არიან გასულნი და გრიგორიანობასთან დაკავშირებულნი დღეინდელ ნადიროვები.

მენთეშაშვილები. მენთეშაშვილები სცხოვრებენ ქისიყის სოფ. ქვემო მაჩხანში 60 კომლი და ასევე მცირედ სხვაგანაც სახლობენ, ყველგან ქართველ სჯულისანი არიან. ყველა იგინი მენთეშაშვილებათ იწოდებიან, ზოგს ალაგას სიტყვის სიადვილის გამოთქმის გამო მანთაშაშვილებსაც უხმობენ. ძველადგანვე იგინი ქართველ იყვნენ და ქართველადვე იწოდებოდენ. იგინი გამოჩენილ გვარის მეომარ და ოჯახისშვილებადაც ირიცხებოდენ და მეფე თეიმურაზ და ერეკლესაგან სიგელ-გურჯებიც აქვსთ ბოძებული. XVIII საუკუნის ნახევარს,

ლეკიანობის შიშის გამო, რადგანაც ქიზიყს ხშირად ესხმებოდენ თავს, რამდენიმე კომლი მენთეშაშვილებისა გადმოსახლებულ იქმნენ თფილის და აქედამ ზოგნი წავკის, ბორბალოს, ვაშლოვანს დასახლდენ, ეყმნენ იქაურ მებატონეთა და გრიგორიანის სარწმუნოებასაც დაუკავშირდენ. ასევე მოხდა თფილისში, ამიტომ მენთეშაშვილებს მოქალაქე სომეხთაგან მანთაშაშვილი ეწოდათ. დღეინდელი მდიდარი მანთაშოვი და სხვანი ვინც კი სცხოვრებენ აქა-იქ თფილისის ახლო-მახლო სოფლებში, ყველა იგინი ზემოხსენებულ მანთაშოვების შთამომავალნი არიან. მანთაშაშვილებს XVIII საუკ. მეფის თეიმურაზის II-ისაგან ეძლევათ აზატობის და თარხნობის წერილები. დაბეჭდილია 1899 წ. „ივერია“-ში მოკლედ უნდა ითქვას, რომ თბილისელ სომეხს მანთაშოვები XVIII საუკ. ნახევარს ქიზიყიდამ არიან თფილის გადმოსახლებულნი.

წამალაშვილი. წამალი ხომ ქართული სიტყვა არის, გვარიც ქართულია, მაგრამ დღეს გრიგორიანთა სარწმუნოების გამო წამალაშვილი წამალიანცათ იწერება.

შავარდენაძე. ძველი ქართული გვარი, საქართველოში მრავლად სცხოვრებენ. ბორჩალოს მაზრაში, შავარდენაძეების რამდენიმე კომლი დაუკავშირდა გრიგორიანობას და ამიტომ დღეს იგინი შავერდოვად იწოდებიან. ქართველ შავერდაშვილები კუკიაში სცხოვრობენ.

კოხტაშვილი. ქართული გვარი, ქართული სიტყვაა. ამ გვარიდამ გრიგორიანობას დაკავშირებულნი დღეს კოხტიევათ იწოდებიან.

იასამანოვი. თვით იასამანოვი არის მთხრობელი ამის, რომ ძველად ჩვენ ქართველნი ვიყავით და შემდგომ გადავსულვართ ამ სჯულსა და სომხობაზეო.

ალნიაშვილი სცხოვრებენ კახეთის და თფილისს. XVIII საუკ. გასომხდენ. დღეს ალნიანი, კელნიანი და სხვანი.

ბუხარაშვილები. ნაოსრები სცხოვრებენ მუხრანს.

ალავერდაშილი, ალავერდოვი, მთაწმინდელი, მამაპაპი

ქართულის ენით მოლაპარაკე, დღეს ალავერდოვი და გაგვარებული, ერთ ამ გვარის წევრთაგანი ქართულად მწერლობს კიდეც, ფსევდონიმი აქვს ჩარხიშვილი. ამ პირმა ქართულს ენაზედ დასტამბა ერთი მოთხრობა „უძლური ვარინკა“ რომელიც თფ. ცალკე წიგნათ გამოიცა 1903 წ. ამ რომანის წინასიტყვაობაში სხვათა შორის იგი სწერს შემდეგ საყურადღებო ცნობას, რომელიც უმნიშვნელო არ იქნება რომ მოვიყვანოთ აქ: „მე ვსწავლობდი თფილისის სახელმწიფო სკოლაში. მე სომეხი ვარ, მაგრამ სომხური არ ვიცოდი, საქართველოს სომხები მარტოდ სჯულით ვართ სომხები, თორემ ეროვნობით ქართველები ვართ, როგორც ფრანგები და თათრებიც, სომხების განეოფილებაში ქართული ენა აკრძალული აქვსთ, იქ არავის ასწავლიან ამ ენას, არც მე მასწავლიდენ, ქართული წერა მე ჩემის შრომით და მალვით შევისწავლე. ამიტომ ამხანაგები მე „ვრაცას“ მეძახდნენ. ე. ი. ქართველს. როცა ეს ამბავი სომხური ენის მასწავლებელმა და მღვდელმა შეიტყეს, მათ ამის გამო სასტიკათ გაკიცხეს. ქართულ ენას ნუ სწავლობო, ასეთის ვაი ვაგლახით შევისწავლე ჩემი ღვიძლი ენა—ქართული“ ამის შემდეგ აქ აღარას ვიტყვი. მკითხველისთვის მიგვინდვია ბოროტად ქართული ენის დევნის ვითარება, მადლობა ღმერთს, რომ ეს სიტყვები ეკუთვნის ქართველ გრიგორიანს, ან როგორც მათ სურს ისე ვსთქათ—სომეხს.

ნამურაძე, ქართველნი, სცხოვრებენ მთელს საქართველოს კუთხეებში და ზოგნი აზნაურისშვილებიც არიან. არავითარი ნიშანწყალი ამ გვარის კაცთ სომხის არა აქვსთ რა, ხოლო ერთი ამ გვარის წევრის ოჯახთაგანი XVIII საუკუნის ნახევარს თფილისში რაღაც შემთხვევით დაკავშირებიან გრიგორიანებს და იმიტომ დღეს მათი შთამომავალნი ნამურაძეს მაგიერ ნამურაზოვათ იწოდებიან. დღეს ესენი სომხობენ და სომხური ენაც ისე აქვსთ შესწავლილი, რომ ერთი მათგანი, ქალი, დღეს საუკეთესოდ ამშვენებს თფილისის სომხურ თიატრის სცენას. თვით ამათაც კი კარგად იციან გარდმოცე-

მათ, რომ წინეთ ქართველები იყვნენ, მათი გვარი ნამურაძე იყო, მაგრამ დღეს ნამურაზოვები არიან და ამიტომ თავიც ჰაებათ მიაჩნიათ. უცხო საკვირველება არ უნდა იყოს ეს ჩვენთვით, რადგანაც გვაროვნობიდამ ადვილად გადასხლეტა ქართველთ ხელობად გადიქცა ამ ბოლოს დროს.

ქოჩორაშვილი, ქოჩორი ხომ მოგეხსენებათ, რომ ქართული სიყვა არის. მაგრამ დღეს ქოჩორიანცად იწოდება ქოჩოჩორაშვილი, რადგანაც ადრე ამათი წინაპარნი გრიგორიანობას დაკავშირებიან.

მამაჯანიშვილი, ძირეულ ქართველნი, შემდეგ გრიგორიანობას დაკავშირებულნი დღეს მამაჯანიანცად წოდებულნი, თვით ჩემი მეზობლებიც არიან.

მაშინაშვილი, გურიაში სავსეა ამ გვარის ხალხით. იქ მამინაშვილად იწოდებიან. ამათგანი ძველად გრიგორიანობას დაუკავშირებიად და დღეს მიტომ მამინოვათ იწოდება.

შანშეშკილი, შანშე ძირეული ძველი ქართველი გვარია, ქართველობიდამ გასულნი დღეს შანშიევათ იწოდებიან: ამ გვარსვე დაუკავშირდენ. ძველად გამყრელიძენი—XVIII საუკ.

მირზაშვილები, სოფელი მირზაანი ქიზიყშია. თათრულად მირზა ბატონიშვილს ეწოდება. მირზაშვილები სულ აქაურები არიან და აქედგანვე გაფანტულნი საქართველოს კუთხეებში. ზოგი ქართლს სცხოვრებს, ზოგი კახეთს. თფილისს და სიღნახსაც. ამათგან რამდენიმენი ძველად გრიგორიანებს დაკავშირებიან და ამიტომ დღეს თფილისის მირზაშვილები სომხებად ირიცხებიან—მირზოევებათ.

თავ-ქალაშილები, სიტყვა ქართულია, დღეს ესენი გრიგორანობის გამო თავქალიანცად იწოდებიან.

პურადაშვილები, მესხები, ზოგნი კათოლიკობს დაუკავშირდენ, ზოგნი გრიგორანობას, დღეს პურადოვი.

თუმანიშვილები, თათრულად ეს სიტყვა ბარგლის შემკერავს ნიშნავს. ზოგნი სომხები არია, ზოგნი ქართველნი, ზოგნი კათოლიკენი სარწმუნოებით, ყველა ესენი ტომით ქართველ-

ნი არიან, ხოლო სარწმუნოებით სხვა-და-სხვა, ამიტომ გრიგორიანები გვაროვნობითაც სომხობენ, თუმც მათ სომხობის არა იციან რა. სომხეთში კი სომხებიც არიანო თუმანიანები.

ჯავახიშვილი, რაც არის ჯავახი ვგონებ ყველა ქართველმა უნდა იცოდეს, ჯავახიშვილები თავადებიც არიან ქართლში ჯავახიშვილები საქართველოში ყველგან სცხოვრეეენ. ძველად ყველა ქართველები იყვნენ. ოსმალთა დევნილების დროს ჯაკახეთიდგან გამოსულნი და მოფენილნი, ძველად ჯავახეთში სომეხთ რიცხვი ჭაჭანებათაც არ ყოფილა. ზოგნი ამათგანი დაუკავშირდენ გრიგორიანებს და ამიტომ დღეს გვაროვნობითაც სომხობენ, ასეთ გადაგვარებელნი სცხოვრებენ თფილისს.

მირიანაშვილები, მირიანი ქართული სახელია. ქართლის შორის ამ სახელის მეფენიც იყვნენ ხშირად, დიდათ გამრავლებული გვარია. უმეტესად ესენი ქართველნი უნდა იყვნენ, ანაგელნი და ძველადგანვე აქედამ გასულნი და მოფენილნი მთელს საქართველოში. ზოგნი ამათგანი გრიგორიანობას დაკავშირებიან და ამიტომ იგინი დღეს სომხათ სთვლიან თავიანთ ვინაობას, მირიანაშვილები ქართლიდამ ძველად იმერეთსაც გადასახლდნენ ვაჭრობის მხრით. დღეს იქ მირიანაშვილები არიან ძველად გასულნი ქართველობიდამ.

ნარიმანაშვილი, დღეს ნარიმანოვები თფილისში ძველადვე გასულნი ქართველობიდამ და გასომხებულნი გვაროვნობიდაც. ამ გვარის წევრთა ბინა ივრის ხეობაზეა, სოფ. პატარძეულს და სადაც დღესაც ცხოვრობენ ქართველნი ნარიმანაშვილები.

წერეთელი. რაც არის ეს გვარი და რაც და ვინც უნდა იყოს ამ გვარის წევრთა ვინაობა, ეს მე მგონია ყველას უნდა ეცოდინოს, მაგრამ ერთ ამ გვარის წევრთაგანი ძველად გრიგორიანობას დაკავშირებია და ამიტომ იგი დღეს თავის გვარტომობას სომხათ სთვლის. სცხოვრებს თბილისს.

მარტიაშვილები. სიტყვა მარტივი ქართულია. ქართველებიც არიან, მაგრამ ზოგნი სომხებიც არიან, ვინაიდგან ზოგნი ამათგანი ძველადვე დაკავშირებულან გრიგორიანობას.

ფანიაშვილი. ძველი ქართველი აზნაურიშვილების გვარია. სცხოვრებენ ქართლს, ყველა ესენი ქართველნი არიან. ერთი ამათგანი ძველად სპარსეთში წასულა, იქ გრიგორიანობას დაკავშირებია, ამიტომ დღეს მათი შთამომავალი თფილისში გვაროვნობით სომხად იწოდება, თუმცა აზნაურისშვილიც არის და ღვიძლი მონათესავე რუისელ ქართველთ. ფანიაშვილების—დღეს ფანიანიცი.

ძიძიგოვი. ოსური გვარია. ქართლის გაქართველებულ ჯავის ხეობის ოსებთაგანის რავდენიმე პირნი XVIII საუკ. გრიგორიანობას დაუკავშირდნენ და ამიტომ დღეს ივინი გრიგორიანებად სთვლიან თავს.

ხიდირბეგიშვილი. თავადიშვილთა გვარია სულ ქართველნი არიან, ერთი ამათგანი ძველად გრიგორიანობას დაუკავშირდა, სახელად მას ასატურა უწოდეს, შემდეგ ამ პირთ გვარადათ ასატუროვი დაერქვა ხიდირბეგიშვილის მაგიერ.

ხახანაშვილი, ძველად ესენი ქართველ ისრაელნი იყვნენ და სცხოვრობდენ ცხინვალს და მის თემისკენ. ამათგანი ძველად ქართველობას დაუკავშირდნენ, დღეს ხახანაშვილები გორში სცხოვრებენ. ამათგან ერთი ოჯახი ძველად დაუკავშირდა გრიგორიანობას და ამიტომ დღეს ესენი სომხად იწოდებიან, ზოგნი ქართველად, ამათგანია პროფესორი ალექსანდრე ხახანაშვილი.

ზალიაშვილები, ქართველები არიან, სომეხნი ქართველობიდამ გასულები ძველად, ზაალი სპარსებსაც ეწოდებოდათ ძველად, ეს სახელი სომხებში არას დროს არ ყოფილა.

ხიზანოვი, სიტყვა ხიზანი ვგონებთ ყველამ ვიცით თუ რაც არის. ხიზანი სიტყვა შეხიზნიდამ არის წარმომდგარი. ყველანი ქართველები იყვნენ, ზოგი ხიზანთაგანი XVIII საუკ. ფულით დაუკავშირდნენ გრიგორიანობას და ამიტომ დღეს ივინიც ვინაობას სომხად სთვლიან. ქართველის ხიზანაშვილების მთელი სოფელია ქართლში.

შეღვინოვი, მეღვინეშვილი. ძველად სულ ქართველები

იყვნენ, ზოგნი ამათგანი XVIII საუკ. გრიგორიანობას დაუკავშირდნენ, ამიტომ დღეს თავიანთ ვინაობასაც სომხად სთვლიან. მელვინოვი სომეხი არ შეიძლება. სომხურად მეგინოვ უნდა იყოს, ეს გვარი კი მათ არა აქვსთ. ვერც გამოითქმება ადვილად.

ბაინდურაშვილები, ცხინვალელნი. ქართველი გვარისანი, გრიგორიანობას ესენი ადრიდგანვე დაუკავშირეს, ამიტომ დღეს თფილისის გრიგორიანები ბაინდუროვად იწოდებიან.

ჩხეიძე, იმერთ ძველი თავად-აზნაურთა გვარია. ამათგანი XVIII საუკ. ნახევარს, კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, დღეს იგინი მოსდოკს სომეხ კათოლითეთ ირიცხებიან.

დადიანი, ყველამ ვიცით, რომ ეს გვარი ქართულია— მეგრული. ძველთაგან ზოგ ამათ ნაბიჭვრებთაგანი სტამბოლს იქმნენ დაყიდულნი. ერთი ამათგანი დაუკავშირდა გრიგორიანობას, ამიტომ იგინი XVIII საუკ. გვაროვნობითაც გადასხვაფერდენ, გასომხდენ. ვის არ გაახსენდება სტამბოლში დადიან ფაშა სულთან აზიზისა, სომეხი, გამოჩენილი, კარგი ფაშა, სომეხთა საქმეების გულ შემატკივარი, ამას გარდა სხვაც ბევრი არის ასეთი გვარებისა.

დოდაშვილი, ერეკლე მეფეს ხაბაზნი, შთამომავლობით ქართველნი, მაგრამ დაკავშირებულნი გრიგორიანობაზედ ძველადგანვე, მერე სომხურად ხმობილნი.

კოშკაშვილები, მცხოვრებნი სოფ. ნავთლუხის ყველა ქართველნი იყვნენ, ზოგნი ამათგანი დაუკავშირდენ გრიგორიანობას და ამიტომ დღეს თავიანთი ვინაობაც სომხად მიაჩნიათ. ქართულ ენასაც კი აღარ ხმაროშენ ამათი ქალები და ვაჟები ამბობენ, რომ „სომხები ვართო ჩვენ“-ო.

გოზალოვი, ამათი ძველი გვარი კოჭიაშვილია. მთლად მესხები იყვნენ, ქართველთ გაჭირების დროს ზოგი კათოლიკობას დაუკავშირდა, ზოგი გრიგორიანობას, ამიტომ დღეს მათ ვინაობა სომხად მიაჩნიათ და იწოდებიან გოზალოვათ. გოზალოვები დღეს არიან კათოლიკის სჯულის, გრიგორიანის

და ბერძნისაც, გათათრებულნიც არიან და სცხოვრებენ მესხეთს.

საფარაშვილები, ხომ მოგეხსენებათ საფარის ტაძარი, საფარელნი, გაბრიელ საფარელი და სხვანი. აჭარაში საფარაშვილების ორი სოფელია, სხვაგანაც სცხოვრებენ. სამცხე-საათაბაგოს აოხრების დროს, ზოგი საფარაშვილები კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, ზოგნი გრიგორიანობას, ზოგნი ისლამს. გრიგორიანთ რიცხვი ჩვენში დიდია, მათ თავიანთ ვინაობისა აღარაფერი აღსოვთ, სომხობენ.

ხიმშიაშვილები, ყველამ ვიცით, რომ ეს გვარი ქართულია, იგი არს თავადისშვილების გვარი. სცხოვრებდენ ძველად ქვედა აჭარას. XVIII საუკ. დამდეგს ზოგნი ამათგანი ისლამს დაუკავშირდენ, ამათგანი იყო აბდულ ბეგი ხიმშიაშვილი, სელიმ ფაშა, ამისი შვილი ახმედ ფაშა და შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი, გათათრების გამო ზოგნი ამათ წევრთაგანნი ქართლსა და კახეთში გადმოსახლდენ. ერთ ამათგან სიმონი რქმევია, დღევანდელი სიმონიშვილები ამათგანი არიან. თელავის სიმონიშვილები სიმონოვად წოდებული და XVIII საუკ. დაკავშირებულნი გრიგორიანობაზედ.

წმინდაშვილები, ქართველობიდამ გასულნი სცხოვრებენ დუშეთს. ამბობენ რომ ზოგი ამათგანი ბარათაშვილებათ იწოდებიან. ამათი გასვლა ქართველობიდამ XVIII საუკ. დამლევს უნდა მიეწეროს.

დონდარაშვები, ძველადგან სამეგრელოდამ თფილისში მოსულნი, ბატონის შიშით მალვით მცხოვრებნი, თფილისში სომხის სჯულს დაუკავშირდენ, შემდეგ დროს გამრავლდენ. ამათი ძველი გვარი დონდუა არის, თფილისში დონდაროვად გადუკეთებიათ. დღევანდელი სომეხ დონდაროვები მეგრელთა დონდუების შთამომავალნი არიან.

გიორგაძე, ქართველთ შთამომავალნი. დღეს გრიგორიანები. გასომხებულნი. სცხოვრობენ 3-მე თუმანოვის ქუჩაზედ. თვითონაც ლაპარაკობენ ამას, რომ წინეთ ჩვენ ქართველები

ვიყავითო. 75 მან. დავხარჯე, რომ გვარი გადავაკეთებინე კონსისტორიაში-გრიგორიანცათო.

ქიტიაშვილი, ყველამ ვიცით, რომ ქართველები არიან. ზოგნი ქიზიყს სცხოვრობენ, ზოგნი სურამს. სოფ. ლ სხვაგან, ზოგნი ამათგან გრიგორიანობას დაკავშირებულან, ამიტომ ესენი დღეს ვინაობას სომხად სთვლიან, ესენი ალში სცხოვრობენ.

ხარაზიშვილები, ქიზიყში მთელი სოფელი სცხოვრობს ხარაზიშვილების. იმერეთში და ქართლშიც სცხოვრობენ. სოფ. ლიჩიდამ ერთ ხარაზიშვილებთაგანი გადმოუყვანიათ სურამს, იქ ეს უყიდია ერთ სურამელს სომეხს, იმას იგი თავის სჯულზედ მოუნათლავს, XVIII საუკ. ამიტომ მის მომდევარნი სომხად იწოდებიან.

მედოვრეშვილები, ქართველები XVIII საუკ. გადასულნი ქართველობიდამ სომხობაზედ.

ჩარექაშვილები, ძველად მესხეთს სცხოვრობდნენ, ქართველთ გაჭირების დროს აქეთ-იქით გადასახლდნენ. ამათგანი ზოგნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, ზოგნი გრიგორიანობას, გრიგორიანები ვინაობით სომხობენ. კათოლიკ ჩარექოვები აზნაურიშვილებიც არიან, სცხოვრობენ ქუთაისს და ვინაობც კარგად იციან.

მეტიკეშვილი, მეტიკე ბორჯომის მხრის ჭობისხეველნი არიან, აქ მათში სომხის ხსენებაც არ ყოფილა არას დროს. ერთი ამათგანი დაკავშირებია გრიგორიანობას და ამიტომ იგი ვინაობითაც სომხათ ითვლება—დღეს მეტიკეანცად.

ხახუტაშვილები, ძველი ქართული გვარია. მთლად ქართველები არიან, ზოგნი ამათგანი XVIII საუკ. თფილისში გრიგორიანობას დაკავშირებიან და ამიტომ იგინი დღეს სომხათ ირიცხავენ ვინაობას, სცხოვრობენ ავლაბარში.

მანგელოვები, არიან ქართველები, სცხოვრობენ მრავლად პატარა თონეთს. წინეთ კი რაჭაში, სოფ. წესს. ძველად გადმოსახლდნენ თფილისს, ახალციხეს, კოთელიას, აქეთ ზოგნი

გაფრანგებულან, ზოგნიც გასომხებულან სჯულით. დღეინდელი მანველოვები სცხოვრობენ სურამს, ახალ.-სოფელს, თფილისს, ავლაბარს, ნახალოვკას და სხვაგან ამათი შთამომავალნი არიან, ხოლო ქართველობიდამ გასულნი. ქართველნი ყველგან მანველიძეთ იწოდებიან, გასულნი კი მანველოვებათ—მანველიანცათ.

აფხაზიშვილები, სცხოვრობენ სოფ. ლილოს. ძველად ეს აფხაზიშვილები ქართველობიდამ სომხის სჯულზედ გადასულან, მერე სომხობიდან ქართულზედ გადასულან, შემდეგ ამის ისევ სომხობაზედ გადასულან და დღეს იგინი ირიცხებიან გვაროვნობით სომეხნი, თუმც მათ მამა-პაპათ ამ გვაროვნების არა ჰქონიათ რა.

ხუბლარია, მეგრელნი. სამეგრელოდამ გლეხნი გაიქცნენ ბატონის შიშით ერევნისაკენ, იქ შეუერთდნენ სომხის სჯულს. შემდეგ გამრავლდნენ. XIX საუკუნის დამდეგს რუსეთის მფართველობის წყალობით აცვავდნენ. დღეს სომეხთ ხუბლაროვები მეგრელ ხუბლარიების შთამომავალნი არიან.

ჭიპაშვილი, თფილისში ძველი მდიდარი სომეხთა გვარი. იმერ ჭიპაშვილებთაგან შთამომავალნი XVII საუკ. იმერეთიდამ გადმოსულნი თფილისს და სომხის სჯულზედ გადასულნი. აქამდის ამით შთამომავალნი ჭიპაშვილებად იწოდებოდნენ თფილისში, დღეს კი ჭიპიანცად იწოდებიან.

ლვთისიეკ, იმერელთაგანი. თვით ეს გვარი იმცნევა, თუ ვინ უნდა იყოს იგი.

აქ, ამაზედ მეტს გვარების დასახელებას არ ვსაჭიროებთ, ესეც საკმარისია ჩვენის მოსაზრების დასასაბუთებლად, თუ რამოდელი რიცხვი უნდა იყოს ქართველ გვარის ხალხის სომხის გვაროვნობის ქვეშ შესული და დაჩრდილული. თუ საჭირო იქნება, მაშინ არამც თუ მარტოდ ამ გვარებით დაბოლოვდება ქართველთ საქმე, არამედ მთელის ქართლის მცხოვრებ ქართველთ გრიგორიანთა გვარებსაც დავასახელებთ. ვგონებთ რამდენიმე ათასი გამოჩნდეს.

ამ გარემოებას სომხის სასულიერო წოდებამ ყურადღება მიაქცია და ამ 40 წლის წინეთ, ქართველ გრიგორიანებს ნამდვილ ქართული გვარების სომხად გადაკეთება უწყეს და ყველას გვარი—ტერით და იანცით გადაასხვაფერეს. 40 წლის წინეთ კი არა და 8-ნ ილ. ხლხაზიშვილის სიტყვით, 15 წლის წინეთ, ერთი ქართველი ჯავახი—სანდაძე გრიგორიანობას დაკავშირებია. ეს სანდაძე ჯავახელია და მასთან შეძლებული პირიც. ამ პირს ჯავახეთში ეკლესიის მნათეობა მიანიჭეს, ეს ამბავი „მშაკ-“ში იყო გამოცხადებული, რომ სანდაძე მნათედ ამოარჩიესო, იქვე ფრჩხილებში სანდაძე—სანდოიანცად იყო დაბეჭდილი. ამის მაგალითებიც ათასობით შეგვიძლიან დავასახელოდ. ქართველ გრიგორიანებსაც არწმუნებენ, რომ ვითომც მართლაცა და ისინიც შთამომავლობით სომეხნი არიან და მათი გვარებიც ასე უნდა იქმნეს გადაკეთებული.

ჩვენის ცნობებიდგან ცხადად სჩანს, რომ გრიგორიანობასთან ქართველ გვარის ხალხი მრავლად უნდა იყო დაკავშირებული. ჩვენც ეს გვინდოდა რომ გვეთქვა, რომ ქართველობის უმრავლესობა არის გრიგორიანობასთან დაკავშირებული. გვითქვამს ეს, ვამბობთ და მომავალშიაც ვიტყვით ამას. ჩვენ გრიგორიანთ ეკლესიის საწინააღმდეგო არა გვაქვს რა. ეს სჯული შეიძლება ოდესმე შთელმა ქართველობამაც მიიღოს, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ იგინი ამით გვარითაც კი არ გადასხვაფერდებიან, არამედ თავისით უნდა დარჩენ, რომელი ეკლესიის წესებიც ამას არ ითმენს და სჯულის მიღებასთანავე გვარს სჭამს, ის ჩვენ საცდურ სჯულად მიგვაჩნია და გვარი ჭამიათ. ასეთ სჯულათ ჩვენ ვთვლით ისლამს. ვინც ისლამს მიიღებს იმ დღიდან უნდა იძახოს, რომ მე თათარი ვარო. ასეა მაგალითებრ იმ ქართველთ, სომეხთ, ბერძენთ, ბოლგარელთა, სერბთა და სხვათაც, რომელთაც ისლამი მიუღიათ. ყველა ესენი დღეს ამბობენ, რომ თათარი ვართო. ისლამი გამოდის გვარი ჭამიად. ეს არავის მოსაწონია და მით უფრომ ჩვენი, ქრისტიანების, რომელნიც ჭეშმარიტ პროგრესიულს გზას ვადგევართ. ჩვენ ნება არა გვაქვს, რომ

ქრისტიანობის საშუალებით ან ერთი გვარი შევჭამოთ და ან მეორე. ერთმანერთის შეჭმა არავის მოსაწონია და მით უფრო ჩვენი. ეს წერილი მე დავსწერე ჩვენის ისტორიულის შეცდომების ასაცდენათ, ზოგი რამ გვაროვნობის ცნობების გასარკვევად და არა რამე განსაკუთრებულის პიროობებით, რომ ან ერთი დავამცირეთ და შევჭამოთ და ან მეორე ავამაღლოდ და დავაწინაუროდ. არა, ამისაგან ჩვენ შორს გახლავართ და ამიტომ ზოგიერთნი რამე მლიქვნელობას ნუ დაგვწამებენ.

ის კი ვიცი, რომ გამოჩნდებიან ჩვენთ შორის ისეთი პირნიც, რომელნიც ამაზედ ცილს დაჭწამებენ, ბრალს დამდებენ მტროობის და განხეთქილების დასათესად, მაგრამ ამაოდ, აქ ჩემს წერილში სამტრო არაფერია. თუ აქ სადმე სომხის გვარის საწინააღმდეგოდ რამე იყოს ნათქვამი, მაშინ მე ამ მარჯვენა კლავს მოვიჭრი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენშიაც არიან ისეთი პირნი და სომხებშიაც მრავალნი რომელნიც ჭეშმარიტებას უკულმართად ემსახურებიან. იგინი ბრძანებენ, რომ ვითომც ჩვენ ვავრცელებთ ქართველთა და სომეხთ შორის გვაროვნულს მტრობას, ის კი არა თვით ეს გმირები, თვით ეს ვაჟბატონები ავრცელებენ ყოველ ნაირ მტრობას და ზიზღს.

ყველამ კარგად ვიცით, რომ ჩვენმა ცნობილმა მოღვაწემგოსანმა აკაკიმ ზოგი ერთ სომეხთ შესახებ წერილები სწერა, ნამეტურ იმ პირთა საწინააღმდეგოდ, რომელთაც ქართველების წინაშე რამე ბოროტება მიუძღოდათ. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ასეთი პირები თფილისის სომხებში მრავლად სცხოვრებენ და იგინი ქართველებს ყველგან სისტემატიურად სდევნიან. ამას არც ეჭვი უნდა და არც ლაპარაკი. ვგონებთ ასეთ პირთა მხილება ჩვენგან არ იქმნება უკანონო და მით უფრო ისეთის მწერლისაგან როგორც აკაკი გახლავსთ. გარეშე ასეთის პირების აკაკის ერთი სიტყვაც არა აქვს ნათქვამი სადმე ცუდი. ერთი სიტყვითაც არ ახსენებს სადმე ზიზღით მთელს სომხობას, სომხის გვარს, ენას, მწერლობას, ისტორიას, წარსულს და სხვანი. იგი თუ ეხება ვისმეს, მხო-

ლოდ კერძოებითი პირებს და მათ დანათეს მტრობისას, სხვა არაფერს, მეტს არაფერს, ნაცვლად მტრობის იგი ყოველთვის და ყველგან ქართველთა და სომეხთა ერთობას, ძმობას და სიყვარულს ჰქადაგებს. ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც ეს მის ნაწერებში გაპნეულია.

სომხის უმრავლესობამ ზოგიერთა პირთა მეოხებით აკაკი სომხის გვარის მტრად აღიარეს, ასევე სწერს კიდეც სომხურს ჟურნალ-გაზეთებში, რომ აკაკი სომხის გვარის მტერია. ეს სულ ტყუილები გახლავსთ, ჭორები, ეს მოგონებული გახლავსთ იმ მავნე კერძო პირებისაგან, რომელთაც აკაკი ეხებოდა ხოლმე, ამათ თავიანთ კერძო საზიზღრობა და გმობა მტრობათ მთელს სომხობაზედ აქვსთ გადატანილი და ხალხშიაც ისე გავრცელებული. ასეთ პირთაგან თვით მეც შევსწრებივარ ხშირად აკაკის უჯეროდ კიცხვას და მტრობის დაწამებას. შევბმივართ, ბაასი ამტყდარა და ვერც ერთს მათგანს ვერ უჩვენებია ის წყაროები და მასალები, თუ აკაკი სად ჰკიცხავს მთელს სომხობას და სომხის გვარს. ასეთი ცილის წამება ბატონებო დიდი სირცხვილი უნდა იყოს და საგმობიც, უნდა ითქვას, რომ საგვაროვნო ბოროტებას და მტრობას აკაკი კი არ ავრცელებს, არამედ ესეთი პირები, რომელნიც აკაკს მოუფიქრებელ ბრალს სდებენ, ცილს სწამებენ, და მით სომხობაშიაც მტრობას და ზიზღს სთესვენ. თორემ ვერც ერთი მათგანი ვერ დაასახელებს თუნდ ერთს ნაწერს აკაკისას, რომ იგი მთელს სომხობასაც და სომხის გვარს აძაგებდეს, ეს ბატონებო დიდი ცოდვა არის და არც საკადრისი განათლებული სომხის საზოგადოების ზოგი ერთ წევრთათვის, რომ აკაკის კიცხვას ზოგი ერთს უღირს სომეხთა წინააღმდეგ მიმართულს საზოგადო ხასიათს აძლევენ და დამწერს სწამებენ ისეთ ცილს, რომელიც აკაკის თავის დღეში გულშიაც არ გავლებია. ნაცვლად ამის, აკაკის კალამი ყოველთვის მომხრეა უძლურთა მფარველობის სხივებით, კეთილშობილურის კაცთ მოყვარეობით, სათნოებით, თანასწორობით და უმაღლესის ნათელის დედა-აზრებით და ნუ თუ შესაწყნარისია ზოგი ერთაგან ასეთი მიუტევებელი ბრალის დადება? ჭეშმარიტად რომ არა.

სწორედ ეს ვაჟბატონები სთესვენ მტრობას, სწორედ ესენი ემსახურებიან ბოროტებას და არა აკაკი. თუ ეს ასე არ არის, მაშინ ამ პირებმა სთარგმნონ ყველა ის აკაკის ნაწერები სომხურს ენაზედ, სადაც სომეხთ მტრობა საზოგადოთ არის განმარტული და იგი წააკითხონ ხალხს, რათა თვით სომხის საზოგადოებას ექმნეს თვალთ წინ აკაკის გესლიანი ბოროტი კალამი, რასაც იგინი სწამებენ, თორემ სომხების უმრავლესობა ქართულს არაფერს კითხულობენ, იგინი ერწმუნებიან თავიანთ ზოგი ერთ თანამემამულეთა და მათის წყალობით ყოველი ჭორი, ცილი და ბოროტებაც უტყუვრათა სწამთ აკაკის ნაწერების და მტრობის შესახებ. ეს ბატონებო არ არის კარგი და არც საკადრისი. სირცხვილია, სირცხვილი, რომ ზოგი ერთ სომეხთა საშუალებით ასეთი ცრუ ხმები იფინება სომხობაში არამც თუ სიტყვით, არამედ კალმითაც კი.

განა სომხები კი იშვიათად ჰკიცხავენ ზოგი ერთ ქართველთ ცნობილ პირებს, განა მათ კი ცოტა ჯერ ულანძღავთ ქართველთ ვერაგობა, უმხელიათ მათი უსამართლობა, რა უყოთ, ჩვენ ერთი რომელიმე კერძო ქართველის გაკიცხვის გამო მათ თვის მთელი ქართველობის გმობა და ბრალი როდი დაგვიდვია, არამედ ერთი პირის, ერთის უგვანობის. ამიტომ სომხობაც მოვალეა და ნამეტურ ის პირნიც, რომელნიც თვალთ ყურს ადევნებენ ქართულ მწერლობას, რომ იგინი ჭეშმარიტს გზაზედ იდგნენ და აკაკის კერძოებითი მიძღვნილ გმობას საზოგადო ხასიათს ნუ აძლევენ, უგვან და ულირს სომხის ხსენებას მთელი სომხის გვარის საქმეებს ნუ უკავშირებენ, ერთი მეორეზედ ნუ გადააქვსთ. თორემ ბატონებო ეს აკაკი, ესეც მისი ნაწერები, გაიცანით და გააცანით სომხის საზოგადოებასაც, თუ აკაკი რად ჰკიცხავს სომხის ნაციას, ენას, ისტორიას, წარსულს და სხვანი. უამისოდ კი აკაკის კიცხვა და მტრობის ვრცელება უკანონოდ და უადგილოდაც მიგვაჩნია.

სომხის საზოგადოებას აკაკზედ უარესად შეაძულეს ილია ჭავჭავაძე. ამაზედაც სწერს და სწერენ „მშაკში“ „მურჭში“ „ნორ-დარში“ და სხვაგანაც, რომ ილ. ჭავჭავაძე სომხების

დაუძინებელი მტერიაო, ამ გვართ ცილთ რიცხვი არ აქვნდა. ცილი საწყულს გადავიდა. სომხურ მწერლობაში მისი მტრები იმარჯვებენ. სომხების საზოგადოების წინაშე ათასნაირს ჭორსა და ცილს ავრცელებენ და ამტკიცებენ რომ ვითომც სომხის ერი ილ. ჭავჭავაძეს ჭირივით სძულდეს. ვითომც ეს პირიც მათ შეჭმას, გადაყლაპვას ერთის კალმითაც კი ნატროპდეს. ამაზედ არამც თუ ენით, არამედ მწერლობითაც კი ავრცელეს. თვით 1904 წ. აგვისტოს „მურჯში“ შენიშნეს ასე: ამ დღეებში, თბილისში, ცალკე წიგნად გამოიცა რამდენიმე ლექსი ილია ჭავჭავაძისა, ლექსები მადალის იდეებით და ჭაზრებით ბრწყინავენ. ეოველს ლექსს აქვს თავისებური მადალი მნიშვნელობა და კეთილი ჭაზრები. ცოდო არ არის, რომ ასეთი ბრწყინვალე ძვირფას ლექსების მწერალი, ასეთი კარგი ჭაზრების მფენილი კი სომხობის მტერი იყოს და გვარფენობის ზიზღსა სთესდეს,—ეს კი ვერაფერია“. ასეთ ცილი და ბოროტების დაწამება ილ. ჭავჭავაძის საწინააღმდეგოდ ერთხელ არ ყოფილა და ორჯელ, არამედ მრავალჯერ და მრავალ ალაგას.

ვიტყვით ამაზედაც, რომ ესეც ჭორებია და მიუპატიებელი ცოდვა, ცილის წამება, ბოროტება და უკადრისი ღირსება. ჩვენს დროში ცილის წამება და ისიც ასეთის განა შეჰფერის ვისმეს რამე? რასაკვიველია არა, მაგრამ რასა ვიქმთ, როცა ბოროტების მფენელთ ხელში კარგი იარაღი უკავიათ, რაცა სურსთ იმასვე ავრცელებენ. ვიტვით თამამად, რომ ილ. ჭავჭავაძეს სომხის გვარი, მთელი ერი, ენა, მწერლობა და მოქალაქეობა ერთხელაც კი არ გაუკიცხავს სადმე, ამის წინააღმდეგ არამც თუ კიცხვა, არამედ ერთი სიტყვაც არა აქვს ნათქვამი სადმე. მარტოდ მტრობის ვრცელება კი არ არის საქმე, არამედ, ცნობა არის და მტკიცე ჭეშმარიტება. ილ. ჭავჭავაძეს ერთი სიტყვაც არა აქვს სადმე სომეხთა სამტროდ ნათქვამი, მისი „ქვათა-ღაღადი“ გადიკითხეთ და თქვენ ერთ ცნობასაც ვერ ჰპოვებთ, რომ მით ილ. ჭავჭავაძე სომეხთა გვარსა ან პატივისცემას ჰკიცხავდეს ან მუსრავდეს. სირცხვილია და არა საკადნიერო, რომ ილ. ჭავჭავაძისაგან ზოგი ერთ სომეხთადმი მიძღვნილი მდურვა მთელს გვარზედ

გადააქვთ და მით მართლაცა და დიდს მტრობასაც ავრცელებენ. ამით სურთ ვაჟბატონებს, რომ ქართველთა და სომეხთ შორის სიყვარულს ჩამოვაგდეფთო, ის კი არა მტრობას ავრცელებენ და ზიზღს.

მართალია სომხებს სძულთ ილ. ჭავჭავაძე და მისი ნაწერებიც, ნაწერები სძულთ მიტომ რადგანაც მის ნაწერებს სულ არ იცნობენ, ასე ჰგონიათ რომ ილ. ჭავჭავაძის ნაწერებში სომხების მტრობის მეტი სხვა არა მოიპოვებოდეს რა. ვიტყვით იმასაც რომ ილ. ჭავჭავაძეს გარეშე სომხებს არც არა საქართველო და ქართველი ხალხი ეპიტნავებათ, ქართველებს გვაყვედრიან, რომ სომხები გძულთო, ჩვენ კი არა გვძულს, სომხებს ვძულვართ ქართველები, ამის სრული საბუთია თფილისის გამგეობაში მომხდარა საქმე 1893 წ. ქართველები სომხებმა მთლად გამოსდევნეს აქედამ, გააშავეს. მაგრა ისეთი კაცებიც, როგორც ნ. ნიკოლაძეა, ნ. ცხვედაძე, ნ. ზუბალაშვილი და რამდენიმეც სხვა საპატიო პირნი ქართველთა. ილ. ჭავჭავაძის წერილებს სომეხთადმი მიმართულს აქვს მხოლოდ კერძოებითი ისტორიული ხასიათი და არა საზოგადო, მაგრამ მის მტრებს ეს არ სჯერად და უსამართლოდ ყოველნაირ ცილს სწამებენ, და ავრცელებენ.

სომეხთა მტრობას არც ნიკოლოზ ნიკოლაძე გამოაკლეს, ვინც არ გინდა, შუაბაზრის უმეცრებთაგან დაწყობილი თვით სოლოლაკის მდიდრებამდისაც კი იმას გაიძახდენ, რომ ნ. ნიკოლაძე ჩვენი მტერიაო. ეს პირიც ბევრჯერ ჰყვედრეს ბ ჰკიცხეს. ყოველნაირს ბრალს სდებდენ ბ ჭორებს! ნ. ნიკოლაძე და რამდენიმე საპატიო პირნი შეურაცყოფილ იქმნენ ზოგი ერთ ისეთ უგვან სომეხთაგან, ამიტომ ბ. ნ. ნიკოლეძეც მათ წინააღმდეგ დაირაზმა, მათი შეცდომათა მხილება ბექდვით გამოჰფინა. ეს ზოგი ერთ აზგასერებმა იწყინეს და თითო ოროლა კაცის გმობა მთელს სომხის გვარზედ გადიტანეს და თავიანთი სტვირი და ნაღარაც ამ კილოთი გაბერეს. რა უყოთო, ესეც ჩვენიაო, სომეხი კაციაო, მაგისი გმობა მთელი სომხის გვარის გმობა არისო. რა ლოლიკა არის და! ერთმა მეთევზე სომეხმა მთელს კახეთში დამპა-